

R6561

170416

fruy2

w1-4

19312.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00786626

2

ПЛУГ

Р

Л

У

Ъ

✓
1-2

С І Ч Е Н Ъ
А Ю Т И Й

1931

май

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТУ
НА ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ
КРИТИЧНИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІАКИ
ПРОЛЕТАРСЬКО-СЕЛЯНСЬКИХ
ПИСЬМЕННИКІВ

П Л У Г

VII РІК ВИДАННЯ

1933

Журнал важить на ударника-пролетаря радгоспу, на ударника-колгоспівця, на комсомольця, вчителя, вшівця, на партійний та радянський актив.

Журнал через художню та критичну творчість бореться за соціалістичну перебудову села, за викорчовування решток селянської дрібновласницької психології, за соціалістичний побут на селі.

В своїй теоретично-критичній роботі журнал бореться за діалектично-матеріалістичну мету в мистецтві й, зокрема, в літературі. Журнал бореться за мистецтво — зброю соціалістичного наступу. Журнал бореться проти буржуазно-хуркульської тенденції в літературі і критиці, проти всілякого правого й „лівого“ опортунізму в літературній теорії та практиці.

10201

ALLUKRAINISCHER
VERBAND PROLETA
RISCHER BAUERN
SCHRIFTSTELLER

PFLUG

GESELLSCHAFTLICH
LITERARISCHE
UND KÜNSTLERISCH
KRITISCHE MONAT
S C H R I F T
VII JAHRGANG

VERLAG „LITERATUR UND KUNST“

К 6561

ВСЕУКРАЇНСЬКА СПІЛКА
ПРОЛЕТАРСЬКО - СЕЛЯН
СЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

П Л У Г

ЛІТЕРАТУРНО-ХУ
ДОЖНІЙ, КРИТИЧ
НИЙ ТА ГРОМАД
СЬКИЙ МІСЯЧНИК

РІК ВИДАННЯ VII

1 9 3 1
СІЧЕНЬ — ЛЮТИЙ

№ 1-2

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА

170716

68
ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

Бібліографічний опис цього
видання вміщено в «Літопису
Українського Друку», «Карт-
ковому репертуарі» та ін-
ших покажчиках Української
Книжкової Палати.

ОБКЛАД. ХУД. МЕЯ

Укрголовліт № 6569

Зам. № 221 — 3.000

ВРНГ УСРР

Укрполіграф

об'єднання

Гавриша фабрика

ім. В. Блакитного.

АНДРІЙ ГОЛОВКО
Т Р И В О Г А

З роману „ТРИ СИНІ“

За ніч і вправились вітробальчани з князевим маєтком У сивім тумані та диму на світанку тьмяно бованіли німі палацові руїни, як під водою затонулий корабель. Обважнілий одвоткості дим низько слався по землі—розлився повіддю: затопив парк, наляв став ущерт—аж через греблю полився в яр, вийшов із берегів—вигоном аж до осель підійшов і з того боку—до самої економії, навіть підмивав конюшні. Але інші будівлі та й саме подвір'я не було залите—на пригорку стояла економія. Цеглові будівлі маячили, як і вчора, як і давніш багато років. Ніби нічого й не сталося. І тільки німа тиша, що залягла на подвір'ї, нагадувала про розгром уночі. Сивий туман, як дим і чад у повітрі, й глуха тиша—наче на пожарищі. Десь за конюшнями час од часу завивав пес (видко забули спустити з ланцюга), затихав на хвилину та й знову—гав-у!

По цей бік на слободі там-там, як луна, глухо вили собаки. Ревла по дворах худоба. Але гомону не чути було. Ще вночі одлементували голоси, як валом валив народ з пожарища, мов ті біженці: піші з клунками на плечах і верхи на конях із князівських конюшень, і хурами, кожен тягнучи на вірьовці худобину, а чи женучи поперед себе злигану до купи отарку овець. Шум і ревище на слободі. Потім поволі стихало в улицях. Гомін і метушня вже тільки по дворах. Десь-не-десь дзвякала сокира—видко на швидкоруч хтось лаштував хоч будь-яку привязь для худоби. Заришпіли хати й закурилися димарями. А як розвиднилось, уже й повитоплялося всюди і, мабуть,—чи спати поклалися після гвалтовної ночі, бо ні на вулиці, ні на подвір'ї не видко було нікого. Хіба там-там із-за повітки, буває, виступить

постать і стане під стріхою—очима на димове половіддя. Потім тихо, мов крадучись, підійде, загляне до сусіда в двір, вигляне на вулицю за ворота—порожньо в вулицях і тихо. Тільки по дворах худоба реве та десь-не-десь виють, вночі наполохані собаки. Аж моторошно од них. Мимоволі сутуляться плечі. Ще туди-сюди по сусідах гляне похололиво й тихо сутулий піде до хати.

Коли Юхим, змінившись з варті в економії, повернувся до дому, Катря теж уже витопила була. Видко його тільки й ждала. Бо лише ступив черег поріг, мерщій кинула поратись біля помийниці й одійшла до печі, а Орісі сказав, щоб тимчасом ложки на стіл подала.

Потім сіли снідати за великим столом на покуті.

Так бувало коли-не-коли,—завжди їли коло маленського столика,—хіба як траплявся чужий чоловік або в велике свято. Од того й тепер, хоч і були самі свої й будень же, а було якось не по буденному і кожен рух, кожне слово видавалось якимось незвичайним, ба навіть урочистим.—Один по одному набирали в мисці в ложки, як заведені, і їли поволі, сидючи рівно, (а не як над столиком, зігнувшись), та нерухомо дивлячись кожен поперед себе очима. Мовчали всі. Уже як приймала порожню миску з столу, вперше мати промовила:

— Не вставайте ж ще.—І далі до Орісі,—А ти, доню, ложки повитирай.

І від того, що сказала це по довгій мовчанці, вийшло ніби й голос у неї не як звичайно, а урочистіший та й слова теж.—«Повитирай ложки»,—і коли це було! Проще, Оріся й виду не подала. Мов би щодня це робила—витерла всім ганчірочкою чепурненько. Затим мати підійшла до столу й поважно поставила на стіл велику миску повну по вінця молока.

З дітей ніхто не здивувався—знали, мабуть, про те. Але батько здивувався не мало, аж навіть зиркнув на жінку й спитав:

— Де це ти?

Катря сіла на лаву поруч нього, потім згорнула руки на животі і вже потім повернулась до нього усією постаттю й тихо сказала:

— А це ж Остап привів уночі.

В Юхима тіпнулись брови й зішлись на переніссі. Погляд свій він одвів і впустив на стіл. І ні слова. Раптом важко подався грудьми на стіл—дістав ножа, а другою рукою хлібину й почав крайти її, розкладаючи скибки перед кожним. Далі ложку взяв і став їсти. І доки вийв першу ложку, ніхто за столом і не зрушив. А по другій—враз усі—потяглися до миски, набирали бережненько повні ложки та й ще бережніш—кожен шматок хліба під ложку, щоб же на стіл не розляпати.

Як лишилось у місці вже набагато, Юхим перший поклав ложку і довго мовчки дивився на дітей. Усміхнувся. Далі, не повертаючи голови, з'юкса глянув на Катрю. Вона теж не їла вже. Сиділа на лаві рівно, згорнувши руки на грудях і не зводячи з дітей ясних усміхнених очей, як заворожена—нерухома. І тільки дума якась час од часу ледве помітно ворухнула її уста. Нагло зітхання прорвалася материна дума і зазвучали слова, наче молитва:

— Господи! Таки діждалися! Аж віри не ймеш. Але ж як тої віри нейняти, як сталося ж! А тепер би земельку мерщій поділити. Та як би вже й було отак усе гаразд. Боже, твоя воля—У неї аж хрупнули руки.

Юхим не дивився на Катрю, проте знав, що дивиться вона на нього і очі в неї гарячі й допитливі.

— Без бога почали, якимось уже без бога й кінчимо,—сказав похмуро. І далі, помовчавши трохи, ще говорив:—Тепер уже як не буде, а вже ніколи не забуде мужик, як горів маєток панський та як худоба панська ревля в його оселі. Як було, уже так не буде!

І на цім слові Юхим підвівся з-за столу.

— Дядько Євмен добрі воли захватили,—устряв у розмову Остап, завжди такий небалакучий,—гнали разом. Ну й усячину мужики говорили, а дядько Євмен мовляв—душу хай з мене вийме, а вже тоді назад воли забере.

І по обличчю й по голосу знати було, що Остап увесь як є з дядьком Євменом.

А Артемові й нічим гаразд похвалитися. Думав, думав хлопець і врешті:

— А я цілу ніч біля вікна висидів. Оріся—та цілу ніч на печі проплакала з ляку. Дурна, чого страшно: хіба воно людське горіло—панське ж. Ну й нехай! Що мати знадвору заціпили були, а то якраз сидів би я в хаті!

— Он бо як! Чуєш, стара?—усміхнувся батько.

— Чую,—засміялася весело мати,—чую та оце й думаю, що з такими синами та й гори покотити.

Батько нічого не сказав. Важко утомний переступив він до полу, кинув якусь одежину на голі дошки й ліг ниць, а вже тоді підвів голову й поважно, як би це й до дорослих:

— От що, хлоп'ята, засну я, а ви там дивіться—тільки заворушиться народ на вулиці, щоб зараз збудили мене.

— Збудимо, тату,—сказали в два голоси.

І таки зразу подалися з хати: Остап до корови навідатись, а Артем наглядати за вулицею. Мати з Орісею поралися в хаті. Але тільки ложки перемити Оріся матері й допомогла, а далі й не втерпіла—шмигнула за стіл та так до лутки й прики-

піла: коли ж сьогодні не абиякий день і в неї «в господі». — Прибрано наче в свято. Понавішувано рушників—стьожечок з якоїсь коштовної матерії з князівських крісел—(Остап уночі з пожарища приніс кілька клаптів). У кутку попід стіною стояли вряд слоїки—кухви Орісині, понасипані пшениці арновки—(мати вночі кілька раз принесла з економії клаунком). У другому кутку застелений стіл. Господиня обвела очима хату та й замилувалася. А нагло знадвору з повітки—(у кутку на лаві біля скрині)—як зареве корова, приведена теж цієї ночі. Так «жінка» й кинулась:—Ой, лишенько ж! та це ж вона й недоена й досі! Вже й снідати б—діти голодні і батько вже знадвору в хату зайшов. А вона отак загаялась. І-і, матінко моя!

А мати й почула.

— Що там таке трапилось, дочко?

— Та...—засоромилась Оріся,—це я так, мамо, граюся. І почують же! — додала згодом, здвигнувши здивовано плечима. Потім поволі—поволі та й знов заметушилася, заклопоталася по господарству, але тепер уже притишивши голос.

Повиймавши хлібиння з печі, Катря оце вже, либонь, і вправилась була. Отепер можна й спочити. І нещо робила, але коли ж за ніч очима й не кліпнула,—така втома! Вона сіла на ослоні біля столу, саме навпроти вікна, руки впустила поклала навхрест на животі, а голову на плече схилила. І раптом така тиша та млость розлилася по всьому тілі—якби в посуху на порепану землю та дощі випали, а потім—сонце, що аж запарувала земля, замерехтіла маревами. І Катрі, далебі, неначе в мареві, просто у стомлених очах крізь каламутні й невірні шибки химерно так, мов би неправоною рукою намальовано:—біля колодезя Остап напуває гніду невміру черевату корову, а сам Остап цибатий, як лелека. Ось він витяг цебер і ступив до корита та враз, мов спіткнувся,—став низький та присадкуватий, як карлик, — кумедно! Трохи обіч на перелазі сидить Артем—на варті малий. А за цим углиб далі за ставом сиве тло туману й на ньому в тому місці, де досі, коли не гляне бувало, завжди погляд впирався в розкішний палац,—маячать у диму незграбні руїни... Катря довго дивиться, не зводячи очей, у вікно. І от знову, як це не раз уже було сьогодні стало раптом їй якось неймовірно. Але тепер іще не так, як раніш. Може, що стомлена дуже, а крізь невірне скло за вікном усі речі такі чудернацькі, не як у дійсності, й химерно розташовані в різних площинах,—почутилося жінці, що це їй усе приверзлося; що це вона спить, а їй отакий сон. Напружено рівно сидить Катря, боячись навіть ворохнутися, щоб не розвіяти чарівне видіння. І доки невисла, вже стало сидіти отак. Тоді тихо, не зводячи з вікна очей, схи-

лилася й сперлась рукою на стіл й ще дивилася довго. Уже й очі засльозилися од утоми, а повіки набрякли й обважніли. Катря все крипілася та й ні—кліпнула очима. І тої ж миті—вихопилася на горб і спинилася захекана. Ген-ген по дорозі уже аж за цегельнями повалив народ. Катря тільки хлиснула грудми й знову зірвалася з ніг. Пішла швидко, аж підбігаючи іноді. І таки зразу за цегельнями й наздогнала людей. Бо йшли не швидко, спиняючись, пристоюючи.—Поволі міряють. По борозні обіч дороги йшли паливоди всі, і Цигуля й Юхим серед них. Слідом за ними інші мужики тягли ланцюг і йшли дехто з лопатами—зразу ж з скіпці копають. Катря, як підійшла, так одразу й схопила все це поглядом. Примітила якусь і «бомагу» в руках у Цигулі і вже не спускала з нього очей. Ось він зупинився і всі люди стали. Дивиться в «бомагу» оту—так і затих народ, тільки й чує Катря, як гупає в грудях серце—«Муха Йван!»—вигукнув голосно. Вийшов маленький Муха Йван.—«На остільки душ, остільки землі»,—вчитав Цигуля й рушив, а за ним зразу почали міряти. Муха Йван ступив через борозну і нагло став довготелесий, як би це Катрі крізь її невірну шибку. Дивиться далі Катря, аж воно зовсім і не Муха це, а Прокіп Невкипілий. Іде по борозні, ногами як сажнем розмірюючи. Повернув голову сюди до людей і сміється:—«А що, не я казав!—своїми ногами як не одміримо...»—«Еге, мір, мір, Прокопе!»—з натовпу тоненько крикнув Муха Йван і затим вибіг з гурту—кумедний, як карлик, і ще закричав до Невкипілого:—«Мір, мір, Прокопе! А тільки як почнуть спину нагаєм мірити, чи й тоді буде отак весело?» В натовпі крикнув хтось:—«Не кажи так!» І Катря—найближче стояла біля Мухи—подалася до нього всією постаттю й гаряче сказала.—«Несовісний ти чоловік, Іване!» В отакий день отаке кажеш!»—і зразу ж одвела погляд од нього й пішла за народом далі. Після Невкипілого нарізали землю Саранчукам обом, Дудці Панасові—найбіднішим спершу. За кілька душ і Катрі випало. І саме навпроти її ниви через дорогу—так уже гарно! Як почула Катря, що їй, аж забило їй дух з радощів. Але вся мов стерпла. Хоче ступити й не може, наче вгрузла в землю ногами. Гомін ізнявся в народі—що з нею? що таке? Хтось крикнув:—«Христися, жінко!» Катря в тривозі вручно перехрестилася й зразу ж легко так, тіль-тіль ногами торкаючись землі, рушила з місця; ступила крок і...—прокинулася.

Юхим уже не спав—сидів на полу похмурий і розкуйовджений зі сну. Видко Артем тільки що вбіг знадвору та й розбудив,—стояв хлопець перед батьком у шапці і в свитині. Обидва дивились на двері. Катря й собі, як це помітила, глянула до дверей. І на хвилину в хаті запанувала тиша. Диркнув цигарковим папером Юхим. Знадвору стукнула заvertка, потім довго шару-

дів у сніях, мов би ніяк не намадає дверей. І от, нарешті, рипнули двері і в хату увійшов Муха Іван.—Привітався. Катря привітно й урочисто, як на великдень, відповіла на привітання й прибрала з лави сісти йому. Муха сперш обтрисив шапку біля порогу, тоді тихо й напружено рівно, як сліпець, перейшов хату й сів на лаві. Був він кумедний якийсь—наче спав з відкритими очима, чи отак тяжко задуманий, що навіть, коли Юхим спитав був, що там на слободі діється, не зразу відповів, а після довгої мовчанки, раптом кинувшись.

— Та ще нічого такого.

Катя зирнула на Юхима, потім на Муху глянула й спиталася, що це з ним таке сьогодні. І далі жартома спробувала, мовляв,—може, сердиться на неї, що несовісним чоловіком узвала?—Коли це? А він і не пам'ятає зовсім.—Та це,—усміхнулася Катря,—задрімала була, а воно й приверзлося отаке увісні.—Стала розповідати. І весь час доки говорила Катря, Муха неспокійно горзався на лаві, раз і вдруге зиркнув у вікно, а на неї ні разу не глянув. Уже як скінчила, уперше тоді подивився на неї сумними очима й розчулено сказав:

— Еге ж, ну як чуло моє серце!

Юхим сплюнув.

— Ти таки до чогось докрякаєшся, Іване.

Муха довго дивився на коваля й ніби аж оце тільки побачив його. Він рвачко підвівся з лави, ступив крок до нього і, стоячи посеред хати, не зводячи з Юхима очей, став нахлобчувати на голову шапку. Тоді впустив розгублено руки, витяг шию й пошепки вимовив:

— Козаки в Князівці!

Він хлипнув і зсутулився весь. Катря переключалася мушних слів—сплеснула руками й сіла. Тіпнувся й Юхим, але, щоб не подати виду, він, не поспішаючи, спершу зотягся цигаркою—раз-удруге, потім потушив її у себе на долоні й тоді вже спитав, навіть усміхнувшись неймовірно:

— Звідки це?

Та вже звідки не є! Легейдин родич утік уночі та й розповідає, що світом—не зчулися де й узялись козаки наваляю. Оточили село з усіх країв. Либонь і на станції цілий ешалон прибув драгунів, вигружуються.

Юхим кркнув і почав узуватися. Тимчасом Муха далі розповідав.

Неспокійно на слободі. Народ колотиться. Біднота—хто не захватив у економії нічого, ремствує. Мовляв, у кого було чим, той і хуру й дві добра притаскав; до коня та й ще коня дістав, чи корову, а чи й волів пару. А хто голіруч,—приніс на горбі якийсь клунок, та ото й уся його здобич. До Невкипілого захо-

див. Жінка саме розсипалась уночі. Мовляв, як би була дужа, то хоч що небудь таки приволокла б, а то Прокіп цілу ніч десь пропадав, а вернувся світом, як марюка в попелі, з гусаком під пахвою. Сам і обпатрав, і спік сам та гуртом з дітьми за один присіст і з'їли. Ото й уся доля злидарська з князевого добра. І не з одним отак, як з Невкипілим. Але й ті, що набралися, як почули оце про козаків—не згірше бідкаються й галасують.— Підбурили, направили, а тепер що робити! Багатії ожили. Самі то правда—не такі дурні вони—і з кубел своїх не витикаються, є й так кому за них, що за восьмуху ладен з душею продатися. Біля монопошки аж лемент стоїть: Крутько, Жмуді, Непий-вода... Нахвалки шлють.—Бач, бач верховоди! Самі й підбивали. самі й палили, а тепер економію стережуть, щоб на випадки чого та ласки запобігти. Ну, а люди, звісно—вівці. А це Цигуля по-слав за ним.

Юхим хмуро слухав Муху.—«Так-так»,—тільки й сказав. Потім підвівся, одяг свиту й туго перетягся поясом, надів шапку, ще води напився й, сказавши Мусі—«ходім», пішов з хати.

Катря аж за ворота випроводила їх поглядом у вікно. Потім оглянулась на хату—посмутніло в ній. За столом край вікна сиділа Орися і не гралася вже, а злякано дивилась на матір. Біля скрині стояв Артем, похнюпаний обмоклий, як був—у шапці й у свитині. І хто зна—Остап на дворі—чи довідався вже? — Ну далєбі все, ніби в сні приверзлося!

На лаві до вікна спиною сіла мати й затихла, і навіть заплющила очі,—наче хотіла вернути таки й доснити розвіяний сон.

Чутка про козаків у Князівці тривогою, неначе сірим валом, обснувала все село, а в Легейдиній хаті Легейдин родич—утікач із Князівки, наплутав цілий натовп. В який уже раз розповідав він історію про свою втечу, і люди жадібно, затаївши дух, ловили кожне його слово, прослухували по кілька разів його оповідання, ішли геть, приходили інші, а то й верталися ті, що вже чули—може таки нового щось скаже. Але дарма: утікач розповідав кожного разу однаково, як і раніш, слово в слово, як по-писаному.

Отож уночі не поїхав він сюди на Вітрову Балку. Багато князівських їхало, але він ні: захрамала коняка. Ну й спав, значить, дома. Уперше прокинувся—либонь, другі півні співають. Хата над дорогою саме,—од шуму й прокинувся. Таки вийшов і з хати був. Нічого—все гаразд. Риплять сани по вулиці—то свої валкою верталися. Ніч темна. А в степу на Копійчаний хутір, а тільки далі—видко у Вітровій Балці—пожежа. Ну, простояв трохи, та й пішов собі в хату. І от не скаже вже—чи він спав, чи тільки задримав був і чи то снилось йому, а чи справді чув; неначе—ну так же паровоз на станції гуде, мов би

перед закритим семафором, а чи тривога якась. Схпивсь—не чути ніякого гудка, але прислухався—ніч тиха,—на станції чути такий поїзд брязькотить буферами. Світало вже. Ну, поки став, одягся. Вийшов на двір до коняки навідатись, ступив через поріг та й угруз ногами—прислухався. Та так і тенькнуло одразу. На селі тихо, а біля станції метушню чути й іржать коні. Що за халепа така!—подумав собі. Далі вийшов за ворота та попід тинню пішов улицею до станції: кортить таки знати. А на селі хоч запали—ніде ні душі. Потім уже ближче до станції там—там попід хатами забованіє чоловік. Спитав одного, а він: «вернись, чоловіче добрий, то драгуни вигружаються». Отака ловись! А тут же в людей і слід прямо в двір. І тільки це подумав, такий страх пройняв усього. Кинувсь назад улицею. Гульк, а назустріч, як з-під землі козаки кіньми. Тихо ідуть, тільки джеркотять—чути. Він тоді у чийсь двір та городами. Але й за городами на околиці чути лопотять, видно чи гналися за кимсь, бо чути по-нашому вже—«стій, стій!» а далі стрільнув. З усіх боків оточили, виходить, узяли взашморг. І видно не спроста така осторога—карателі, значить. Тільки й забіг у хату жінці сказати, та й мерщій, поки туман, подався городами, далі понад заводським ставом та балками. Як зірвався, та аж у Вітровій Балді оглянувся.

Оце й усе, про що він міг розповідати. А що вже таж без нього скоїлось, що там діється зараз, не зна, не буде даремно й базікати. Та вже звісно—не жди от козака ні пощади, ні милости. Де пройшли вони, тільки сльози та безголов'я за ними.

І замовкне на цьому. І навколо в мовчанні стоять приголомшені люди у розпачі, з широко розкритими очима жінки, пониклі у тяжкій хмурні мужики. Тільки й чути, як хтось зітхне, а хтось крекне, а котрась засльозена нагнеться до колін і довго з придушеним плачем сякається в пелену. Врешті хтось кинеться з задуми й скаже, буває:

— А може той... може вони куди в інше місце, та тільки походом пройшли через Князівку?

Жадібно очі дивляться на князівця—оповідача. Але ж він нічого не знає більш, що розповів—ото й усе.

Мовчать у натовпі знов кожен у пам'яті відтворює собі картину отої втечі крок за кроком, відколи уперш отоді вийшов утікач з хати. І як розмірковувати—далебі на те й виходить: ішли собі по слободі походом, а він з переляку не второпав гаразд... І от уже якось неначе й надійніше стало. Може й зовсім би, так знову хтось:

— Е, шкода! Що вже дурити себе—«може кудись в інше місце пройшли». Є їх усюди вже, а це й про нас згадали. Отож—

походом. Доки балакаємо, уже може з Князівки Содом та Гомору зробили... Може й у Вітрову Балку вже виряжаються.

Чиясь рука мигнула в повітрі догори й тривожно поклала хреста. Божкнув хтось. Хтось хлипнув і зразу ж затихли. І стоять усі нерухомо, як статуї, з неживими очима. Потім мовчки отак хто собі й теть відходить, підступають інші й лишаються ті, що вже чули.

Дудка Панас слухав, слухав та й не міг уже, знесилів у невіданні. Не дослухав і до краю—чув уже та й нема що слухати. Душа болить знати, що там зараз діється, а він, як грамофон, завів. І от визвався Дудка пробратись у Князівку в розвідку. До нього пристав Лаврін Скоряк об'їзчик з економії. Сіли на коні коні оплях та й поїхали.

Було це в снідання, а так в обідню пору вже й вернулися обидва. Хоч і неблизько це: до Князівки та назад—круга верстов із тридцять буде. І коні під ними не дуже мокрі. Потім з'ясувалося це до Князівки вони не добрались, ніяк не можна було. До Копійчаного хутора їхали сміливо—ніде нікого. А в хуторі зайшли в крайню хату—правда, либонь. Сюди не було ще, але бачити бачили, аж сюди до греблі доскакували роз'їзди. І постріли теж чули. Що тут робити? Іхати далі—однаково пропаща справа, але й вертатися ні з чим. Суткувались, суткувались, а далі таки поставили коні в дядька в повітчині, а самі пішки—думали вдасться. Уздовж дороги попід вербами пішли та й пішли, поминули греблю, лози перебрели. А тут уже й чисте поле і слободу видно вже. Залягли під лозами, стали наслухати. Не близько таки—верства, а може й більш, але як вітрець подихне, то й чути—такий гвалт на селі, просто ревище. Аж моторошно стало. Проте, може б таки полежали, оговталися трохи, та може б і одчаялися пробратись на село. Коли ж це з-за цукроварні верхових з п'ятеро і просто степом тюпачать, обдивляються, мабуть, шукали когось. І все до лозняка ближче. Ну тут уже немає що казати—полякалися. У лози шмигнули та до хутора мерщій, на коні та й—держись шапка на голові.

— Не іначе цю ніч і до нас будуть.

І лише тепер Дудка Панас скинув нахлобучену на вуха шапку й витер заполою мокро од поту та снігу лице. Потім любовно поляснув по шиї коня, що все не стояв, тупцювався на місці—(у ночі з економії взяв). І нагло, мов це тільки згадав щось, перехилився з коня до Цигулі й гаряче-злякано притишеним голо-сом:

— Петре, ну а що ж як убиватимуть?

Цигуля замислений держав за повід дудчиного коня—пустив повід. На Дудку глянув тильно, мов пізнавав його й ніби не впізн-

нав,—одвернув обличчя, не відповівши. Потім сказав до всіх стиха, але спокійно й розважливо:

— Да, браття, треба щось думати. Без переполоху, тверезо. Сход скличемо.

— Еге ж!—Жмудь вихопивсь, п'яний і горластий,—заварювали кашу самі, а як розхльобувати—сход нехай. Е, ні, самі звляйтеся! Круто замішана!

— Та невкипіли—ми варена!—крикнув Кислиця, крамар, і засміявся з власного дотепу.

Цигуля глянув байдуже на Жмудя, потім на Кислицю, очі звузились в нього, й мовив зневажливо:

— Іще вкипить! Отодій покличемо вас на готове, тільки з своїми ложками. А зараз нема чого горла драти. На сході сьогодні побалакаємо.

І не схотів сперечатися далі. Жмудь не вгавав усе, кричав та нахвалявся. Кислиця йому помагав лукаво з смішком, з підморгом. Але Цигуля мов і не чув—ні словом більш до них не обізвався і навіть не глянув у їх бік. Усе дивився на Саранчука чогось пильно, не зводячи очей, аж доки спіймав його погляд на собі, тоді стиха хитнув головою. Отак і Бондаренкові теж подав знак. А більш не було, кого треба. Повернувся і пішов з натовпу.

— Ну, хлопці, буде робота!—як наздогнали Саранчук з Бондаренком, мовив Цигуля, не спиняючись. Глянув на одного, на другого й стиха, ледве помітно невесело всміхнувся в бороду,—аж оце нам, хлопці, буде іздамент!

— Трудно буде!—сказав Саранчук. Бондаренко мовчки місив сніг ногами в драних чоботях і важко сопів носом. Видко також важко якусь думу свою думав,—не скоро обізвався до товаришів.

— Е, мабуть, уже ні,—махнув безнадійно рукою,—мабуть, уже не виберемось на сухе.

— Треба вибратись, Климе,—сказав Цигуля широко й легенько вдарив рукою по плечі Бондаренка.—Не хили тільки голови, друже, та не приставай. Може ось-ось та вже й на горб вийдемо!

— Хто зна як воно—похилився Бондаренко,—швидко підеш—доженеш лихо, а тихо—воно тебе дожене.

— Отож, а тепер і поготів, ні забігати вперед, ні відставати. Чули ж уже—може й справді цю ніч наваляться. Держися купи тепер. Дружній череді вовк не страшний. А перед сходкою та треба по кутках своїх згуртувати. Бо, видиться, що й на сходці будуть вовки в овечих шкурах. Щоб не розбили череду. Добре було б послати когось у Ліщинівку та в Зелений Яр,—що вони там собі думають.

— Це можна,—сказав Саранчук.

— І в Піски теж. Хай лиш сяде котрий на коня,—звернувся Цигуля до Бондаренка. Той мовчки на згоду хитнув головою.

Біля церкви розійшлися. Саранчук у бік звернув на Белебень, а Бондаренко в другий — на свою Гончарівку. Цигуля пішов просто широкою вулицею — до Юхима думав. (Відколи послав Муху за ним, а його й досі нема). Коли ж це біля волости перестрів дід Свирид, шкільний сторож. Проби, а він оце до нього йде. Послав Макар Іванович, щоб неодмінно прийшов, Мовляв, чоловік чужий і на щось дуже треба. А це до Коваля треба йти.

— Тягніть його,—кинув Цигуля й швиденько подався до школи.

Але од школи сам забачив ген-ген у край вулиці — пізнав Юхима з Мухою. Одійшов з-під тину на серед улиці й підніс догори руку. Доки побачив, що помітили його, тоді махнув рукою, а сам, не дожидаячись їх, зайшов у школу.

Тихо в коридорі. Просто у вічі впало — понад стіною од зеленої діжки з водою й до самого вікна, на низеньких вішалках — багато дитячої одежі: свитки, козушки, материні кохти. Кислий дух брудної старої дитячої одежі, житних окрайців та кислій капусти в пісних пирогах по кишенях ударив у ніс. І в мить зринуло в пам'яті, наче давній-предавній напівзабутий сон, його дитинство й розгорнулось зимовими сонячними шкільними ранками. Отут же, в оцій школі... За дверима в класі тихий шерех. Цигуля прислухався з ухмилкою — який воно урок? — не розібрати гаразд, чи задачу рішають. Нагло в тиші грудний голос Докії Петровни роздільно слово по слові й виразно: «Крестьянин — торжествуя — на дровнях — обновляет путь». Диктант, — усміхнувся Цигуля. У класі дитячі голоси хором проказали за вчителькою, і стихло знову, тільки шерех у класі. І раптом Цигулі так яскраво стало в уяві — на партах повно дівчорі, і його близня серед них — Тарас та Марійка. Посхилялися всі над зошитами, у кожного в пучці, замазаній в чорнило, цупко ручка — виводить старано кожну літеру. Потім одкинешься, голову на плече схилить, і дивиться, й радий, і не налюбуеться. А за вікном зимовий сонячий ранок. Над хатами з димарів дим стовбами, по дорозі по білому в іскрах свіжому снігу трихичуть конячки в розвальнях. Ідуть батьки, може в ліс по дрова.

Тихий замріяний усміх не сходив Цигулі з уст. Стояв у коридорі і все чомусь не рухався з місця, наче боявся схлюпнути щось, що йому наточилося з серця повні груди.

За дверима в учительській кімнаті заторгатів стілець і зачулась розмова. Цигуля кинувся і пригадав одразу чого він отут.

Згадав тривогу на селі. Але дивно—сам у собі не відчув він зараз найменшої тривоги. Якийсь дивний спокій пройняв його всього, а в грудях повно терпкої радості. І мабуть,—чогось подумалось отак,—хоч би оце вели й на розстріл,—однаково був би спокійний отакий і радість терпку доніс би аж до місця, хіба разом із кров'ю виточилася б із ран. Аби тільки знав, що не даремно це, аби...—щоб отакож лунав лагідний грудний голос учительки, а на партах, як рій, дітвора з радісно відкритими очима.

А за вікном сонячий ранок. І щоб прийшли додому—а в хаті новій, ясній та просторій,—добробут і тепла батьківська ласка. Як під сонцем квіти, отак росли щоб. А й підрастаючи, в першій тривожній дитячій задумі та щоб не марилися їм—біті дороги й валки заробітчанські у безвість, і злидні, й голод, і поневіряння. А своя щоб співала нива дорідним колосом, дзвеніли коси та серпи уже на вільній, на своїй роботі.

Цигуля ступив і спинився біля вчителевих дверей. Скинув шапку й обтрусив сніг з неї, але не заходив чогось до кімнати. Усе дивився через коридор на дитячу вішалку задумано ніби з ваганням. Обіч вішалки стояла діжка з водою. Цигуля спершу глянув був байдуже на неї, а потім одразу ніби зрадив,—підійшов швидко до неї, націдив у кухоль води й ковтнув раз—(а пити йому зовсім і не хотілося), поставив кухоль. І нагло оглянувшись, потім хутко постяг до вішалки руку, — висіла з краю стара сірячинка, він доторкнувся до неї рукою і затим ніжно погладив її. Тоді враз одвihnувся й швидко навшипиньках одійшов знов до вчительової кімнати. Обличчя вже знов було в нього поважне й суворе. Гмикнув, далі статечно долонею пригладив чуб, втер вуси, й постукутів у двері.

Двері одчинив сам Макар Іванович.

— Ага, заходьте, Петре, — сказав він і дав пройти Цигулі до кімнати. А зачинивши двері, додав, звертаючись до чужого чоловіка в окулярах, що сидів на канапі в тютюновім диму.— Оце він і є, Цигуля наш. А це—повернувся до Цигулі й зробив рукою рух до канапи,—товариш Григор.

Цигуля з цікавістю та хвилюванням поглянув на чоловіка, що оце бачив його вперше, але вже стільки чув раніше од Макара Івановича дивних зворушливих про нього оповідань. І, вітаючись, дуже й щиро потиснув Цигуля йому руку, як щирому другові по довгому розстанню. Потім, і в розмові вже, подовгу не зводив з нього пильного погляду. Як він змінився на виду! (У Макара Івановича на стіні висіла фотографія Григора ще юнаком, в студентській одежі),—далебі, трудно впізнати: сухе, виснажене з запалими щоками, сухотне лице, заросло чорною як смола бородою й тому видавалося дуже блідим, не-

наче помертвілим. Глибоко провалені очі. А меж бровами глибока зморшка розсікла чоло й од того, як рубцювалася, стягло брови зовсім до купи й трошки повело догори крайками. Врештешнього було таке, ніби весь час Григорові щось дуже неприємно боліло. І цим він несподівано нагадував великомучеників, як їх одерев'янілих у скорботному надхненні малювали на старовинних образах. Як би тільки не окуляри та не цигарка в зубах. Та ще коли б не голос, рвучкий, молодий, аж часом здавалося, що то говорить хтось інший, невидимий у нього ззаду спину, а Григор тільки порушить губами. І через те не завжди виходило впопас: слова бадьорі, а брови в скорботі зведені, а то раптом всміхнеться лагідно на зовсім невеселий мові. І тільки вразні темні очі дивилися крізь шкельця окулярів також юно так ясно. Навіть ставало дивно—як він доніс їх на змученим сухотним обличчі, що не погасли й навіть не потьмаріли, аж із пожовклої студентської картки в товариша на стіні крізь тюремні та заслання до цих днів. Але в Цигулі лише як тінь пройшов оцей подив та й більше не вернувся. І вже знав Цигуля навіть більш про Григора.—Оце гасає з села в село — думає Цигуля про Григора між словами в діловій розмові,—а десь отак, може в дорозі, налетять оружні, оточать і хтось упізнає. Нагаями, прикладами висадять із саней та поженуть по заметеній снігом важкій дорозі. І йтиме він—проходитиме змучений, трохи сутулий село за селом. По вулиці юрбами стоятимуть люди, і хай не кинуться його обороняти, стоятимуть німі й похмурі,—ні каяття, ані зневіри не ворухнеться в серці. А проходячи побіля ковзалки, де галас раптом ушух, і задивлена, злякана дівчата, ніжно всміхнеться до них та так і понесе на вустах тихий усміх. А може інакше обійдеться—не схватять його. А сам на якомусь довгому перегоні промерзне до маслаків у своїм вітром підбитім пальтичку та в першому селі, у крайній хаті вляже, щоб більше вже не встати. І, може, в гарячці ще встанне одмітингує, лякаючи дітей у хаті. Потім затишнє й може шепотом жагуче кликатиме когось, хтосьна й коли розгублених у житті. Потім отямиться може,—побачить ще світ денний, живих людей—своїх останніх випадкових друзів, а на печі через коминок кілька дитячих голівок зі страхом і думою в очах. І знов ніжно всміхнеться до них. І так з усміхом гаснути буде тихо, як жертва, принесена життям й прийнята ним.

З теплою ласкою дивиться Цигуля на Григора і дивний сопокій, що в коридорі що пройняв отоді, ні на хвилинку не покидав його.

Отак і говорили—Григор про останні події: про повстання, про заколоті по багатьох місцях, по багатьох губернях. Потім

розпитував як у них. Цигуля розповідав про розгром маєтку, про вісті з Князівки, про настрої на селі.

Тимчасом прийшли Юхим з Мухом. Але нових ніяких не принесли вістей. Ото, що Дудка Панас із Скоряком виїздили та й вже.—Е, тут уже були свіжіші. Власне, і це вже не першою свіжости—ранішні вісті, та коли кращого нічого нема, то спасибі й за це. Голос Григорів звучав бадьоро й жартівливо, але брови лишались скорботно зведені. Не знати було по ньому чи втішних, чи недобрих вістей од нього ждати. Затихли всі. Григор помовчав, потім пихнув цигаркою, на мить геть чисто заховав лице в цигарковім диму й невидимий вимовив:

— Да, казаки в Князівці є. Це вірно.

Мовчанка. Сивий дим, як туман, сколихався над головами й розтавав поволі. Впливало обличчя Григорове і вже на виду в слухачів злегенька скривилось у посмішку.

— Проте, моя дислокація,—вів далі мову Григор, не перестаючи всміхатись,—трохи точніша за вашу й далєбі приємніша: козаків у Князівці—кіт наплакав. Ешалон драгунів мимо поїхав. На Князівці тільки постояли до ранку: машиніста не доглянули, а він і втік, то й мусили пішим походом. Але чеченців є з сотню та поліції скількось там.

Це як іще в Пісках був сьогодні вранці та й удалось поговорити з Князівкою—(своя людина там на центральній). Ну, ото звідтиля й вісті. Передосвітом уїхали в село з шляху—видко, просто з міста за один перехід,—ніхто не відав, ні знав. І його світлість пожалувала власною персоною, на рисакові в бігових санках—дуже великий прихильник зимового спорту. Маєток не зовсім прибраний після селянських одвідань, то просто до волости й приїхали. І туди ж як тільки прибули, так зразу й загадали селянам у сходку. А село оточили з усіх боків козаками, що й по хатах пустили, як хортів—зганяти народ. Уже сходились люди до волости. Іще про це передали з центральної та й ні слова більш. Скільки не викликали—видко, приставлено варту до апарату.

— Ну, та далі—це вже відома історія—востаннє затягся димом Григор й нервово кинув цигарку.—І зовсім не треба бути химерником, щоб уявити собі оту зворушливу зустріч його світлости з крамольними мужиками. Поперериваються, а вже догодять йому пси. Може й сьогодні вже буде й честь князівську відавлено, й крамолу з корнем вирвано, і лад заведено. Ну, а що вже селянськи спини витерплять, то аби здужали!

Муха подався постаттю наперед, на самім краєчку стільця затримався і, тиснучи шапку до грудей, спитав у розпачі.

— Чоловіче добрий, ну та невже ж отаке право є? Де ж тоді слово ото цареве?

— Яке слово—нахилив голову Григор і цікавий глянув на Муху поверх окулярів.

— А про волю, що ото маніфест.

Григор стомлено одвернув од Мухи обличчя і в'яло, ніби знехотя, відказав Мусі:

— Е, відтоді, наївний чоловіче, вже стільки змін та додатків до того, з дозволу сказати, маніфесту було вписано різками та нагайками на народовій спині! І вже тепер правопис отой царський, де власною кривавою рукою його величності начертано «Николай», без отих змін та додатків недійсний. То отак оце й у Князівці—не пожаліє князь і свого лозняка на різки. Лоза через рік та й нова виросте, а рубці на мужичих спинах довго горітимуть священним текстом десятої заповіді: — «Не пожелай, мужиче, земельки ні кабінетної та удільної, ні монастирської, ані поміщицької; ні дому його, ні худоби його. А гни, мужиче спину. З десятого снопа заробляючи, тиняйся по світах, по заробітках, живи в темряві та дикунстві, з року в рік звиродняючися й слухайся начальства. — То благо тобі буде: ні різками не битимуть, ні в тюрму не садовитимуть, ні до Сибіру не засилатимуть, і хоч «недолголетен» будеш на землі, зате по смерті попадеш без пересадки просто в царство небесне і там уже одержиш цілковиту за все нагороду у вигляді всенароднього безплатного гуляння в раю і навіть з даровим ангельським концертом. Дуже весело».

Григор откинувся назад на канані і в легенькій утомі примружив очі.

— Проте, князівці,—говорив далі він, нервово рвучи слова,—не думаю, щоб з оцих благочестивих міркувань не ухилися од зустрічі з карним загоном. А просто—роззяви. І все через оте наше хахлацьке «нехай» та «може якось минеться».

За князівців, а разом з ними за «хахла» несміливо заступився Макар Іванович.

— Ти, Григоре, дуже на князівців нападаєш: і такі вони й он які. Ну, а щоб вони мали чинити? Оце б і в Вітрову Балку до нас в'їхала сотня, ну щоб ми їм зробили?

Григор похмурився і якийсь час помовчав, задумано дивлячись на товариша й напевно в задумі не бачучи його. Нагло, як завіса, впала задума з очей, стали ясні й гострі очі як двоє лез. І сказав гостро, мов вискаючи, по слові:

— Найперше, що зробити треба, це—не пустити, щоб вони в село в'їхали. Ну, а коли б уже трапилась отака халепа, то тоді—треба не пустити, щоб вони з села виїхали. Зрозуміло тепер?

— Трудно, Григоре,—зідхнув Макар Іванович і похилився головою.

— Іншого виходу нема!—одрубав Григор.

Якись час усі в кімнаті сиділи мовчки. Макар Іванович стиснуті руки пропустив між коліна і сам низько схилився й затих.

Та зрештою не так уже це й трудно, як їм усім здається. Усе це од дезорієнтованости. Колись, може ще й місяць, чи й тиждень тому, це булоб і справді не тільки трудно, а просто безглуздя. Але ж тепер, коли по всій країні од Петербургу та Москви через усю Росію аж до Польщі, Кавказу й Сибіру котиться хвиля за хвилею повстання, коли старий лад тріщить по всіх швах, тепер огинатися, отак, як князівці, віддати себе на поталу,—гірш за безглуздя,—зрада загальній справі! А свідомо чи позасвідомо—це вже деталь; і перед самим собою—дурне самозгубство.

Обіч біля порога Муха сидів накарачки, кури́в цигарку в двері й час од часу розгублено поглядав на кожного. Юхим та Цигуля, похмурі обидва, дивились у вікно, де крізь білі засніжені дерева в шкільному садку, за вигоном чорніли руїни маєтку, й може одне обидва думали.

Перший Цигуля озвався:

— Да, правий і Макар Іванович, що трудно, але ж правду й товариш Григор каже—іншого виходу нема. Будемо оборонятись.

— Як не крути,—круто вимовив коваль,—та нічого вже не придумаєш більше.—І навіть уже був наготовив шапку—на все готовий, як нагло од порога Муха озвався:

— Еге ж, браття... А є бач і такі голови, що інше придумають.

Усі в кімнаті глянули на нього. А Григор знов нахилив голову й поверх окулярів з цікавістю подивився на Муху. Але той мовчав. Саме чи димок з цигарки попав у око, він низько нахилився і довго протирав його рукою, далі кинув на підлогу недопалок і розтоптав його чоботом і лише потім заговорив далі. Мовляв, оце підслухав був трохи. Він трохи помнявся, доки Юхим не застеріг похмуро—«Не блуди, Мухо!» й тоді почав викладати все, що він почув од людей. Отож як почули про козаків, бідкалися, бідкалися, що нарobili отакого, потім нарікати стали на декого—підбили, мовляв; якби не вони, жили б собі без напасти та й таки діждалися б колись свого, а то ж пропали отепер. Як наїдуть козаки,—страшно й подумати. А хтось тоді й порадь—доки не пізно ще, доки оце козаки ще в Князівці, мерщій знести все в економію, хто що взяв, звести худобу всю, мов нічого того й не було вночі.—А чеченця не оживиш, та й палац з руїн не поставиш!—Треба за це усім народом навколяшки впасти й благати помилування. Отоді саме хтось і придумав оце: хіба ж усе село чеченця вбивало, та й палац згорів—один хтось сірника чиркав, не все село. Оцього, мовляв, і треба держатись: усім селом нічого не робили, а то все окремі люди. І нехай краще кілька душ загине—винуватих, але зате весь безневинний народ

спасеться од погибелі. Оце таке! Мовляв іще—все вони розпиналися, що за народ дбають, ото ж і хай доведуть—самі нехай признаються, ані—то можна й видати.

Муха замовк. І всі в кімнаті мовчали. Зрештою Юхим грізно спитав:

— Хто це?

Муха знітився був, з-під лоба зиркнув на коваля і зразу ж в'юнко висковзнув очима з-під його погляду. Промимрив собі під ніс, що ніби-то не розпізнав гаразд по голосу хто воно саме.

Юхим, невдоволений з Мухи, похитав головою і важко одвів погляд з нього. На Цигулі спинив. Задуманий і мовчазний, сидів Цигуля і смутно усміхнений дивився в вікно. На нього, не зводячи очей, дивився Макар Іванович і на губах у нього, наче в люстрі, Цигулін одбився тихий сумний усміх. Мовчав і Макар Іванович теж. Раптом одкинувся на стільці, руки згорнув на грудях і, зневажливо кривлячи губи, вимовив ні до кого власне:

— Але ж бо на яку тільки підлоту не здібна людина!

— Твоя філософія, друже зовсім підочого—спокійно зауважив Григор і знявши окуляри почав їх старано протирати хусточкою.—Це так природньо й неминуче, як фізичний закон, і зрозуміле:—що не кипить, хочби й людська маса, завжди буде накип. Але добра куховарка, (якщо вже користуватись Мушиним порівнянням зрушень людської маси з заварюванням каші),—просто збирає ложкою отой накип і вихлюпує в помийницю. Може, звичайно, профілософствувати при цій нагоді, якщо для цього має час, та відповідний у своїй вдачі нахил. Але ж у нас, товариші, на це часу нема. Кожна хвилина дорога. Мусимо й ми оце на сході просто вихлюпнути оцей накип тваринного страху, розгублености й зради. І згуртувати всіх в одну пориванні—оборонятися, не пустити козаків у село. У Пісках теж отак—було всього на сході, були розумаки, що теж отак радили навколошки ставати. А потім прокипіли добре та й прийняли сходом усім—битись на чім би не стало, якщо наїдуть. Отак і тут треба!

— То може й починати?—спитав Цигуля.

— А то ж!—Григор глянув на годинника,—пів на другу, а ще ж йому сьогодні в Глибоку Долину треба добратися.—Якби ще й швиденько.

— Це ми в одну мить зберемо сход,—заспокоїв Юхим і тільки виразно глянув на Муху. Той уже сам догадався. Зразу ж підвівся, нахлобучив шапку і вийшов з кімнати.

А вже за кілька хвилин забовкав дзвін—по три удари, як завжди на сходку, а тільки сьогодні чомусь наче нерівними ударами і через те був незвичайний дзвін і аж ніби тривожний.

Чоловіки в кімнаті ще посиділи трохи,—нехай народ сходиться. Григор тимчасом навчав товаришів, як їм краще організувати оборону. Досвід у Григора був у цьому неабиякий, було чому повчитися. Потім Юхим виглянув з ганку, як там збираються й, зайшовши до кімнати, доповів, що вже увесь майдан забитий народом. Потіждовилися йти. Григор з вішалки зняв пальто стареньке, став удягатися. Цигуля глянув і не міг не всміхнутись: угадав таки про пальто.

— Хоч обстібайтеся, товаришу,—сказав щиро Григорові,—бо на дворі бере.

— О, будьте певні, Петре!—Григор застебнувся на всі гудзики, хоч їх і було тільки два, а то всі поодривалися; хотів і на гачок комір узяти, та згадав, що сьогодні теж одірвався,—іще й сховав був дбайливо в кешеню та все ніколи пришити,—ну, хоч відкотив комір,—(теж непоганий спосіб). Потім обсмикнув трохи короткуваті рукава й сказав, що готовий козак у похід. І затім усі вийшли з кімнати юрбою.

На майдані біля волости вже шуміла громада, коли невеличкий гурт чоловіків підходив од школи. Безладний стоголосий гомін, наче на ярмарковищі, київ безперестань. Іноді там, там у натовпі зривався крикливий вигук, а чи лайка, чи погроза. Обіч посеред улиці, видати—перестрів та й оточив її народ—голосила якась жінка. А до всього ще й Муха на дзвіниці то замовкав, а то знов починав колотати в дзвін і тоді—кожного разу здавалось, що то похмурий зимовий день сірим пораненням птахом б'є крилами й злітає в повітря на мить, а потім знову безсило падає на білий сніг.

Як підійшов ближче до натовпу, крайні одразу ж помітили чужого чоловіка в міській одежі та в окулярах і зразу ж на цьому краї гомін ущух. А доки ті не протовпились до ганку. Тоді раптом хтось догадався й гукнув у народ:

— Братця! оратель приїхав!

По натовпу, як луна, прокотилась од голосу того,—інші підхопили голоси. Люди, як нива колоссям од вітру, колихнулись до ганку й голос поволі, поволі та й стих. Але на ганок ніхто не виходив.

— Та починайте вже, доки ми будемо гибіти!—крикнув простужено хтось,—самі понадягали хутра.

— Починай! Де той Шумило є?—підтримав дехто.

Обіч ганку біля конов'язу стояв Шумило, сільський староста—статечний чолов'яга, розмовляв з іншими вітробальчанськими «хазяїнами». Коли зачув був ремство на себе, випростався й гукнув через голови в гущу:

— Хто там горланить—«Шумило»? Шумило в схід не загадував. Хто скликав народ, нехай отой і починає. Є ж у нас такі—верховоди!

— Палі!—гукнув Кислиця.

— Та народні старателі для своєї кешені. А ну, ходи!—крикнув Гмиренко й навіть сплигнув з конов'язу на землю,—покажуй, що у вас за масть!

Видко було, що до при тут підготувалися неабияк. Це ж, мабуть, і в народі старано розтахлювали «свою масть», а з краю біля конов'язу оце купкою стоять напоготові самі «козирі».

Юхим у мить збагнув: так он воно про кого говорив Муха. І тільки щелепами ворухнув, а ліктем торкнув Цигулю—«виходи, Петре»,—«зараз»,—хитнув голову Цигуля. Але спершу він теж і собі поскидав рукавиці—заткнув за пояс, потім долонею провів по очах,—зігнав похмуру з межбрів'я, а тоді рішучий поважно ступив на ганок.

На майдані, як брижжі на воді, легенький знявся гомін. Цигуля виждав часинку доки вгамувалися, а тоді не дуже голосно, але чутно на всю громаду, мовив отак:

— Братця! Але найперше видати треба оповістити, що вібралось ми сюди не в підкидного гуляти, як, може, дехто гадає собі,—покажи йому масть. Нехай лишень для цього шукають іншого місця та й кумпанії другої. Далєбі ж так! А ми, братця, оце громадою даваймо поміркуємо дещо,—справи важливі є.

Біля конов'язу рух. Потім старий Гмиря виступив з гурту яскравим плямом—червонопикий з рудою на всі груди бородою, сп'явся навшипиньки й вигукнув:

— Еге ж! Доміркувалися розумні голови. А тепер уже зовлите й громаді дурній дозвіл на думку дати.

У натовпі де-не-де Гмирі наруч почулися вигуки невдоволення Цигулею. Мовляв,—чули вже, чули—ладно співаєш та слухати нема що. Хватить уже!—Окремі голоси, як бульби, схвачувались у натовпі, й може б за хвилину увесь майдан уже клекотів галасом, але вчасно їй дружно од огради гончарівці з Саранчуком на чолі зацитькали на них. І навіть Невкипілій либонь забув про свій гнів на Цигулю,—з усієї сили примнув на кого там:—«Заткнути свою вершу» та «дати чоловікові слово сказати». І таки зарадили цим: голоси стихли, тільки біля конов'язу, видно навмисне, голосно й жваво поміж себе говорили, але Цигуля на це вже не зважав,—говорив собі далі.

Нагадав громаді про ухвалу, винесену ще восени, отоді в лісі на об'єднаному сході вітробалчан, ліщинівців та зеленоярців,—самоправно поділити князеву землю, забрати маєток і розібрати худобу та інше все князеве добро. Не ждати «доки сонце зійде». Хто був отоді, той пам'ятає, що саме отам говорилося: ні нащо

не зважати; раз воля народа така на це є, нема що вагатися—одібрати навалою й квіт! А чи й дійде до чого,—рожнями, вилами, косами будемо всі, як один, боронити. Це було ще восени. Ну, а потім,—далі нагадував Цигуля,—кожної ночі на крайнебі палахкотіли пожежі, то по всіх усюдах трудящий люд громив панські економії, вертаючи собі віками грабоване в них, в поті лиця добуते добро. Усе до щурки. А чого не міг звалити на плечі невидючий з гніву, все димом за вітром пускав, хоч і то ж була його кривавиця і вже його, а не панове добро. Ніч крізь ніч по всіх усюдах, куди оком не кинь—отакє. І тільки вони, Вітрова Балка, усе відкладали зо дня на день через оту охорону в дворі. Не те, що не подужали б, хоч вони й оружні, але хотілося, щоб без крови обійшлося та ладом, щоб без руїни. Ну, а вийшло як уже є!

Цигуля розвів руками й на часинку замовк, підбираючи слова, щоб зараз оце вже перейти до самої справи.—що робити мають тепер.

— Погано вийшло!—вигукнув раптом хтось із натовпу, і кров пролита й курить пожарище.

— А що воно буде, як козаки наїдуть! Страшно й подумати!—крикнув Кислиця й од його крику, од згадки про козаків, майдан ураз заворушивсь й ніби наїжачився. В кожного, мабуть, у мислі виступили—навстяж розчинені ворота економії, а обіч на снігу забитий чеченець... (Що це за нього буде!) Потім—сірим ранком у диму палацові руїни... А Гмиря виждав, ніби навмисне, щоб кожен тимчасом зміг збагнути собі жах і безпорадність становища, і тільки-но Цигуля озвався, перебив його криком:

— Натворили ділов, а тепер теревені розводиш, на громаду валиш. Знаємо хто! Так от ти й отвіт дай, що з козаками робити?

— А скажу,—мовив Цигуля,—ще ось і товариш із міста скаже, маємо час.—І вже знов хотів був говорити далі своє,—який лад треба економії дати та як до землі підступати, але помітивши в натовпі рух, почувши глухий, ніби зісподу з-під ніг із землі гул голосів, зразу ж утямив—чого це й збагнув, що вже ні про що інше зараз, як не про козаків, йому не дадуть говорити. Отже, про козаків зараз і скаже, що з ними робити, якщо й до них, як у Князівку, наїдуть.

— Во-во! Порадь, чоловіче добрий!—почулось глумливе од конов'язу. Цигуля зиркнув туди й на мить низько зсунулись брови. Раптом, тіпнулись брови, очі хлюпнулись зневагою; мовив, як одрубав, з неприхованим презирством:

— Та вже з хлібом сіллю зустрівати не вийдемо за слободу. Може дехто вже й паляниць з крупчатки понапікав, а замість дрібка соли, зрадницький список в кешені наготував. Та це дарма! Громада по-своєму вчинить, не дасть нікому себе ошукати.

— Ну, а все-таки, що ж робити?—з глухого гуду виразно вирвався голос. І натовп затих у чеканні. Цигуля бистро повів очима по німих нахмурених обличчях селян, нікого не впізнаючи, неначе всі були чужі. І серцю вперше стало тісно в грудях, аж билось у ребра. Але це не був страх. Це тяжке зневіря в удачу на хвилину зрушило серце й дрігостою пройшло по тілу. На одну коротеньку хвилинку. І зразу ж Цигуля випростався, лагідні очі спокійно, а твердо дивились в безліч очей, і голосом притишеним спокійно рішуче мовив:

— Братця, все одно іншого порятунку немає!—Будемо одбиватися!

У першу мить від несподіванки громада стояла в глибокому мовчанні. Чутніше з вулиці залунало в тиші голосіння жіноче. Либонь, отож воно одразу й оживіло всіх. Бо нагло рухнувся народ, із сотень грудей вирвались тисячу криків і вихорем знявся, закрутився над майданом великий гвалт. Власне з отих—окриків годі було щось уторопати. Цигуля не з слів зрозумів, а просто відчув серцем, що все провалилося. Мовчки дивився в потемнілі од кричущих ротів обличчя й важко, глибоко дихав. Неповдалеку в натовпі біля конов'язу Гмиря,—з-під лоба пильно дивиться на нього й губи звело йому в злорадний усмішці, а вухо чуїно наставив, виловлюючи з гвалту кожний окремий крик. Так і затих на часинку. Гвалт не вщухав. І от зненацька Гмиря ніби вловив ухом, що йому треба було, кинувся, підвів голову й, на Шумила глянувши,—морг. Шумило на відповідь хитнув головою, далі витяг з кешені й почепив на груди свій знак, затим поважно рушив з місця, розпихаючи людей, до ганку.

А на ганок як зійшов, став поруч Цигулі й владно, на весь голос, сказав до нього:

— Зійди геть! баламуте!

Усе це скоїлось так несподівано, що Цигуля, побачивши Шумила на помості поруч себе, аж оторопів і не знав одразу, що йому відповісти. Та й усіх неждана поява старости на ганку і здивувала й зацікавила,—став затихати галас. Але Шумило, свідомий своєї гідности, не починав, чекав доки зовсім не стихне на майдані й лише тоді поправив рукою знак свій на грудях, ще дужче споважнів та й став промовляти.

— Громадо чесна! Так оце ж усі вже ви чули, що воно наші заводіяки замишляють. Натворили ділов, та замість мовчки прийняти кару, а тим самим і од громади навалу одвести, хитрують іще, усе село на різанину підбити хотять. Їм що—однаково тепер. А то під гарячку може б іще вдалося кимось другим розплатитися. Не дурні хлопці...

Зашумів майдан. Почулися крики обурення, лайка, вигуки—«геть!» і крики—«хай каже!»—«кажи, Шумило!»—геть лярва»

— Еге ж, їй-право, не дурні, а ще й хитрі,—покриваючи шум, вигукнув Шумило.—Отож будьмо й ми при розумі. Про оборону хто заведе мову, тому й горлянку заткнімо. З чим? Голіруч? Проти власті?—Та де тільки чинили опір, тамо тепер цілі кутки лежать попелищем та тужать сироти й удови. А де одумались вчасно, що заздалегідь позводили худобу назад в економію, позносили майно, а з паліями самі, не дожидajući війська, своєю властю розправились,—там і нічого не було, живуть собі. Отак і ми, люди добрі...

Але далі говорити йому вже не довелося. Юхим коваль, що стояв близько ганку і весь час хмурно дивився на Шумила та насторожений слухав його мову, раптом поривно подався наперед, у два кроки зійшов на ганок і спинивсь—здоровило такий заступивши собою геть чисто Шумила. Потім круто нагнув голову, як віл, і сказав важко й похмуро:

— Це—да! це—рада «чесній громаді»! Як її голова виносила, що не завонялася й досі!

І за спини в Юхима Шумило виступив і таки ще щось крикнув громаді. Але Юхим зразу ж рукою згріб його за плече й турнув з ганку униз. Та ще й на землі не випустив його—уп'явся налитими кров'ю очима в обличчя й грізно питав:

— Так, значить,—«своєю властю»? А в кого ж список? у тебе? Недарма ж і знак почепив! Ну ж викликай по одиначки!

З натовпу охриплий Невкипілого голос:

— Я перший!—і крізь гущу, розпихаючи людей, він став наближатись до ганку. Біля Шумила зупинився. Потім нежданно замахнувся й, не кажучи слова, з усієї сили вдарив кулаком у пику, ще раз.

Чоловіки поблизу шарахнулись вбік і дехто скрикнув обурено. Шумило хлипнув і, затулився долонями і тільки це встиг, як крізь пальці виступила кров, потекла по руках потьокками в рукава, закапала на груди на синю чумарку. Поблизу навколо почулося ремство, стало розходитись, як крути по воді, по майдані. А тут ще й Гмиря—звів догори руки й крикнув на гвалт, як брилу з кучі одвалив.—

— Люди добрі! та щож бо ви дивитесь? Чоловіка вбивають!

Натовп ахнув і безліччю зведених рук, жіночими зойками, грізним ревом сотень голосів спинивсь і зашумував. Од конов'язу навалили—аж хвиля пройшла по майдану й переднім рядом розбилась об ганок. І з-під окацій од огради назустріч тим навалили дружині гончарівці. З ганку кричав щось Юхим, але за шумом та гвалтом жодного його слова не було чути. Видко він і сам це нарешті втямив, бо раптом махнув рукою й замовк. І стояв німий, низько нагнувши голову, ждучи навали і руки вже в нього напотові були стиснуті в кулаки. Поруч стояв Цигуля—руки

застромив за пояс, де рукавиці, й був ніби зовсім спокійний, а тільки трохи блідий, і одразу за якусь годину схудалий, неначе щойно підвівся після недуги. На землі під ганком, спиною опершись об колону, Невкипілий стояв з цеглиною у зведених над головою руці. А перед ганком чим далі дужче вирухав натовп. Ось-ось, здавалося, ще тільки одна навала й прибоєм змис і Невкипілого й коваля з Цигулею, й поглине їх—чобітьми за-топче їх натовп.

І от саме в оцю мить на помості з'явився товариш Григор. У благім пальтичку, він, мабуть, дуже змерз (хоча й було піднято комір), проте, лише вийшов на ганок, мерщій одкотив комір, ще й горішний гудзик для горла розстебнув. Потім, не хапаючись і спокійно,—бувалий, видати, владно звів руку над натовпом й кинув у людський чорторий на майдані свій несподівано юний та дужий голос:

— Товариші!

Крикнув і зразу ж зріпів зуби, до болю в яснах, а очима пильно уп'явся в бурхливий натовп. Уся його постать в напруженім чеканні непомітно тремтіла, як після стріли тетива. Мить, хвилину отак. Уже серце—добре, що хоч невидне нікому,—б'ється тривожно. Обличчя в Григора одразу немов постаріло. І несподівано брови тіпнулися, як крила, крила ударили в зрудях йому, він рвачко ступив крок аж до самого краю й раптом спалахнув натхненим словом над притихлим майданом...

.....Уже й вечір мутним присмерком спустився на землю, а на майдані все ще не розходились люди—як обворожені стояли в глибокій тиші і тільки самого Григора голос звучав у повітрі й луною отдавався в тополях на цвинтарі.

Це вже мине годину, а може й дві говорить Григор. І стоїть натовп по коліна в снігу на морозі, як зачарований—не ворухнеться. А перед ним в уяві в кожного,—як на розгорнутій мапі «Російської імперії»—розкривалось і жило в яскравих образах, відтворене промовцем бурхливе життя країни на грані сторіч.

...Бурхливий розвиток капіталізму в Росії протягом другої половини XIX віку... Гулящі руки після реформи 1861 року та закордонне золото за яких два-три десятиріччя геть чисто змінили були (найбільше на Півдні)—вигляд хліборобських губернь, уклавши їх густою мережею залізниць та величезними спорудами портів, рудень, металургійних заводів—велетнів, яких майже не знає Європа... Та невдовзі, після блискучого розквіту, з початку XX-го віку російська промисловість вступає в смугу важкого занепаду. Закриваються дрібні підприємства, на великих скорочувано продукцію, зменшується заробітну платню й тисячі, десятки тисяч робітників лишаються без роботи... Це було неминуче. В самім бо напівкріпацькому ладові царської Росії полягала причина: непримиренна суперечність між шаленим, американських темпів, розвитком індустрії та звууженим унутрішнім ринком в умовах відсталого хліборобства та зубоження селянства. Умови російського

сільського господарства наперед визначила була іще «визвольна» реформа 1861 року. Минуле півстоліття значно перетасувало справу з землеволодінням: чимало землі перейшло було з рук дворянства до купецтва та глутайні, але трудящому селянству це майже нічого не дало, і з року в рік малоземелля все дужче дошкуляє хлібороба. Малоземелля та великі податки й орендні платіжі, страшенна темрява та злидні невилазні.—Де вже тут дбати про поліпшення господарства, коли звести кінці з кінцями не сила! І риплять прагдівські рала, як сотню років тому, на селянських наділах, (ще й добре як рала є, що не продав за недоїмки або не проїв у неврожайний рік). Але земля не та вже, що сотню тому років,—виснажена й родить погано, вряди-годи навіть не вертає насіння. А поряд, тільки через межу—широкими лиманами розлилися економічески землі. Поряд, тільки б переступити прань. Але грані не можна переступити—панська земля. Раніш хоч здавали в оренду вдосталь. Бідували, а жили якось. Але чим далі, стає з орендою геть чисто сутунно. Високі ціни на збіжжя на світовому ринку в останні десятиріччя спонукають поміщиків господарювати тепер самим на своїх тисячах десятин: вигідніше. Через те з року в рік ціни на збаю ростуть, зменшується площа оренди й підвищується ціна на неї та збільшується одробіток. Селянство тягнеться з останнього на плажєті, часом збуваючи навіть увесь свій хліборобський реманент, убожіє та голодує на своїх наділах. Або ж—скільки їх, нетяг, що-осени й шовесни битими шляхами ідуть тай ідуть цілими валками на заробітки по економіях у Таврію, на Херсонщину, на шахти та заводи Донеччини й Криворіжжя.

Але з роботою трудно тепер, коли й серед робітництва безробіття. Мало кому щастить. А більше—проблукавши, провалявшись тижні й місяці голодними по станціях, на пристанях та на базарах, отак ні з чим і вертають назад, на село, на свої осьми́ни та опруги. Життя на селі трудніше: нужда велика, голод. Уже хвилюються, калямутяться села й подекуди опалають по жарамі голодні бунти... І от саме тепер царський уряд розпочинає грабіжницьку війну на Далекому Сході. Переходячи в своєму історичному розвитку на новий ступінь імперіялізму, Росія повинна була взяти участь в розподілі земель поміж державами, а, отже, і в збройній боротьбі. Цього разу з Японією із-за Китаю. Але помимо цього були ще й інші міркування, що спонукали уряд розпочати війну саме тепер, не відкладаючи: це намагання одірвати увагу народню од унутрішніх подій, завоювати ринок для промисловости й цим прихилити до себе велику буржуазію. (Про «чернь» мова особна—переможне військо, покінчивши з «макаками», також відважно подолає й крамолу в краї й настане знову «лад та благоденствіє»). Отако думалося, та інак склалося.—Війна розпочата з такою самонадією, закінчилась для Росії з тріском і катастрофою: і флоту знищено, й армію розбито, і земель не тільки не завоювано, а ще й свої збуто. А в країні руїна й голод. Невдоволення урядом зростає, шириться колотнеча, захоплюючи й місто й село... Починається 1905 рік. Перші ж дні нового року відзначаються незвичайними подіями: 9 січня в Петербурзі з царєвого наказу мирний похід робітничий розстріляно картечею. Сотні забитих та пораних, серед них жінки та діти. Уся країна здригнула з обурення та гніву на цю криваву розправу й хвиля страйків прокотилась по заводах та фабриках цілої Росії. В Москві тисячі робітників кинули роботу, почалося повстання в Ризі, на Україні, на Кавказі, в Польщі зростає хвилювання робітників й поширюються страйки... В Севастополі палають склади й арсенал, а військо відмовляється стріляти в матросів, що повстали. Страйк у Надбалтицькому краї й по Волзі... Тепер після кривавої події 9 січня, навіть найвідсталіші з робітників збагнули вже якою безглуздою була їхня віра в «царя-батюшку», в його «отецьку любов та добрість», до свого народу, та в його справедливість.

Просили хліба, а замість хліба—кулі з рушниць та картеча.—Так немає ж одиниці над ними царя! На троні—його величність—жаңдар, облудник та душогуб! І немає одиниці бога на небі, коли допустив отаку криваву на-

ругу над безневинним народом. Відтепер уся надія й порятунок тільки в самих собі, в нещадній боротьбі та перемозі.

— («Геть самодержавство! Хай живе революція»). Події тепер розгортаються швидко. Революційний рух перекидається на село й навіть у війську виникають заколоти. Улітку на Чорному морі спалахує бунт на панцерниках «Потьомкін». Але самодержавство ще досить дуже, щоб оружно силою придушити всі ці страйки, повстання та бунти. Загублену на полях Манджурії військову славу цар та його відважне військо відновили цілком у битвах по вулицях міст та робітничих виселках, по селах і хуторах... З-осени рух підіймається новою, ще могутнішою хвилею й прокотився знову загальним політичним страйком на всьому просторі Російської імперії. Пролетарі всіх народів цієї імперії гніту та насильства шикуються тепер в одну велику армію свободи, в армію соціалізму. Застрайкували столиці, страйкує Фінляндія, Надбалтицький край приєднався до руху, одгукнулася Польща, повстає Україна... Стали заводи, спинились залізниці, пошта й телеграф, усе життя спинилося. Уряд спершу мав намір зброєю припинити страйки, було видано наказа—«куль не шкодувати», але подолати революцію уряд уже не міг: страйки паралізували його сили й довелося хитрувати. Царський маніфест 17 жовтня, що обіцяв народові політичну волю й Державну Думу з законодавчою владою, це й була чергова облуда самодержавства, що нею намагалось воно спинити революційний рух і, зібравшись з силами, потім геть-чисто його розгромити. Та народ словам уже не вірить. Боротьба не затихає. Робітники явочним порядком заводять восьми-годинний робітний день, знову вибухають повстання у флоті, повстають цілі села, волості—розбирають панські економії, орють панські землі, рубають панські ліси й палаять маєтки... Але й цього разу, як і в січневі дні, боротьбу не було доведено до краю: самодержавство ще жило й поволі очунювало од переляку, а незабаром вищерило й ікли,—в його ж бо руках була ще й влада вся, і військо, на допомогу йому повсталала й «чорна сотня», а відход від революції переляканої в ці дні буржуазії, й зовсім розв'язав йому руки. Хвилею прокотились погроми, смертними карами скінчилися повстання в флоті і по селах, як у завойованій країні, безчинствовало цареве військо, плюндруючи нарід, вбиваючи, гвалтуючи, в полон забираючи... Од оборони уряд переходить у наступ. Революція мусила боронитися. Але щоб перемогти тепер, треба було повести боротьбу уже зі зброєю в руках. В революційних колах давно вже готувались до цього, роздобували й приховували зброю. І от час настав—7 грудня по заклику з Москви революція знов спалахнула по всій країні новим загальним політичним страйком і збройним повстанням. Од Фінляндії до Кавказу, од Польщі до Сибіру розлінається огнене коло повстань до найвіддаленіших країн. На Чорному морі в Новоросійську виникла республіка... В Герловці на Дону повстали зі зброєю в руках робітники вугільних шахт... В Сибіру на бік революції переходять салдати армій, що повертаються з Далекого Сходу... Усюди по містах споруджується барикади, точаться бої, летяться кров. А по селах, неначе справді в окупованій країні, доведене насильством до одчаю селянство цілими слободами повстає оружно—з косами, з вилами проти окупантів і розгонить карні загони...

Голос Григорів ізгуск до хрипоти, а порваті легені та горлянка ніби кровоточать. Він приклав руку до грудей і зайшовся кашлем, тривожно думаючи про Глибоку Долину. Потім підняв комір і застебнувся на горішній гудзик. І лише тепер заговорив ізнов—спокійніше і тихше, ніби з іншого тону.

— Так от, товариші... А тепер, коли ми побачили, що діється в світі, уже можна й рішати, що нам самим робити.

Він коротенько спинивсь на останніх подіях у них, у Вітровій Балці. Розповів, що знав про Князівку: історію з драгунами, про сотню чеченців з князем на чолі. Розповідав про Піски—про їхній сход сьогоднішній та про їхню постанову—до останнього одбиватись од козаків.—Щоправда, не треба забувати,—не тут, не селянство з вилами та рожнями вирішить долю революції. Вирішальні бої відбудуться там, на іншій ділянці, на барикадах по містах та по заводах, де згуртований, злитий в багатотисячні колони пролетаріят. Але стати в підмогу йому в оцій боротьбі, оттягаючи на себе сили контрреволюції, селянство може, і воно це повинне зробити. Та проте—«одтягти військо проти себе» це ж зовсім не значить в смиренстві оддати себе отому війську на поталу, а села свої на розгром та руїну. Нехай Князівка буде за приклад усім, як не треба робити!

— Може й зараз оце,—малював Григор жажну картину,—стоять повалені навколяшки в снігу князівці натовпом у смиренстві перед волостю. І стогін та ревище на майдані, а з-під нагаїв козацьких так і чвіркає мужича кров. І туга, гвалт лунають по всьому селу,—то по дворах чинять труси, грабують, ганяються, ловлять й гвалтують жінок. Не горять по хатах світла цього вечера. У темряві, покинуті самі собі в хаті, плачуть перелякані діти. А мати ввійде в хату розпатлана, з жахом в очах. Уже в хаті отямиться згодом, упаде на лаву й заб'ється в ридання. І потім усю ніч, то плачучи то затихаючи, сидітиме й ждатиме чоловіка. Та не одна, не одна сю ніч отак і до ранку ждучи, не дочекається свого!

Серед жінок зойкнула одна—Саранчучка й зайшлася плачем. У натовпі рух. Григор говорив далі.

— А завтра побитих, покатованих цілою валкою поженуть селян із слободи на місто, у в'язницю. І може завтра уже й сюди, на Вітрову Балку, налетять галиччу.

Натовп колихнувся. Ніби стогін із сотні грудей розітнувся на майдані. Заголосили жінки. Хтось божкнув, хтось у розпачі вигукнув—«людоньки!»

Григор забув про Глибоку Долину й на весь голос, розсікаючи шум, крикнув у натовп:

— Товариші! Тужити рано! Тужити й не доведеться: дурні небудемо! Вчені вже.—Не пустимо козаків в село й край! Як трудно прийдеться, пісчани допоможуть, а може й Глибока Долина. Це ж яка сила! А їх—сотня нещасна. І вже уряд не зможе їм учасно подати допомогу. Та ще саме тепер, коли точаться вирішальні бої по містах, коли залізничі страйкують—не перевозять війська, страйкує телеграф—не передає накази, й по всій країні клекотять села, хутори, тисячі «Вітрових Балок» у повстанні. Тільки не гаймо ані часинки! Може сьогодні й остання

ніч перед боєм. Мерщій розійдемося—нехай кожен візьме сокиру чи вила, чи припасує косу й покладе на похваті, як салдат свою рушницю. І нехай кожен по першому ж знаку,—усі до одного, віддано й дружно кинемося боронитись. За нас бо ніхто, як не сами за себе! І тільки в боротьбі здобудемо право своє!—Проти меча—меч!

Майдан глухо гудів.

— Товариші!

Але гуд голосів чим далі дужчав, годі було перекричати його охриплим голосом,—Григор замовк. Потім одступився на крок у бік, хитнув головою Цигулі й щось сказав йому. Цигуля вийшов наперед звів руку й гукнув у натовп—затихнуть на часинку.

— Іще ось чоловік із Пісок буде казати.

— «А цитйте!.. З Пісок... Слухайте!»..—пронеслось по майдану й галас поволі вщухав. На ганок вийшов літній кремезний чоловік в кобеняці та в кудлатій шапці. Шапку зняв, уклонився громаді, став говорити.

— Про Піски. Отак і ми, мовляв,—як оце ви: міркували, міркували та й виміркували—немає іншого порятунку, як тільки одбиватись од козаків. Не допустити! Хіба ж задля того панів повикурювали, економію розібрали, землю вже ділити почали, щоб оце знов у ярмо «ставати»? Не діждуть! Як один, всією громадою постановили Піски не пустити козаків у село. Чи битись, то будемо й битись! Дарма, що в них припас є всякий, а ми хіба з вилами,—за нас правда! Та таки й сила є! А це ще й сюди, у Вітрову Балку послали його—переказати. Та щоб, як круто прийдеться—поміч дали. А їм треба буде—пісчани допоможуть. І щоб далі передали—у Ліщинівку, в Глибоку Долину. А ті, щоб іще далі. Поодинокю може й трудно кожній слободі булоб, а як усі в одно—нехай тільки спробують! Орлами налетять, а тікатимуть, як горобці врозтіч! Праведно кажу!

Щеб пак.—Піски, Вітрова Балка, Ліщинівка, Зелений Яр, Глибока Долина... Де й тривога поділась. І вже без страху уявлялось—бій... Напирають козаки на село, але гребля вся встелена боронами, зуб'ям догори і по вулицях навалено гіллястих дерев,—доберись! Народ напоготові—жде. За кожною хатою, повітчиною, під тином—затаївся гурт оборонців з усяким припасом, готових кожну мить кинутись і бити, трощити, з снігом змішати. Гуде на сполох дзвін. Й з усіх країн—з Пісок, і луками з Ліщинівки, й великим шляхом—хмарами суне підмога...

— Отут ім, харцизьякам, браття, й жаба циці дасть!—скінчив пісчанський чоловік. Потім згадав іще.

— Так щож пак своїм переказати? Чи мати надію?

Сотні грудей вибухли криками йому на відповідь. Голоси плутались—тяжко було добрати зміслу. Тоді Цигуля махнув рукою

і, як галас трохи притих, спробував розплутати плутаницю криків отих у пасмо.

— Значить так, чоловіче добрий,—сказав до пісчанського,— Вітрова Балка теж буде одбиватися. Отак і перекажи. Підмогу дамо і в Ліщинівку та в Глибоку Долину перекажемо. Але будьлі на нас перших наваляться козаки та немов невидержка буде,—знак подамо—поможіть. Адже так, браття?

Клекотом голосів відповіла громада. Серед грізних вигуків та нахвалок на козаків, почувися раптом і веселі жарти та круті дотепи. Кричали пісчанському чоловікові для переказу всяку всячину—й важливі глибокодунні поради й жартливі побажання.

Потім—(Григор порадив)—обирали Бойовий комітет. І тільки обрали, зразу Цигуля й отолосив громаді, що можна розходитись. Тільки щоб напотові були. Як ударять на сполох, щоб усі до одного були на місці! Такий наказ!

Почали розходитись люди з майдану.

Бойовий комітет лишився у волості на нараду. Лишився й Григор допомогти їм, але біля огради вже били копитами пара коней в санях—це Саранчук з Марченком повезуть його в Глибоку Долину.

Шумливими юрбами розходився народ по селу.

Ніч. Хмарно й вітряно; вітер із лук з півночі холодний та різкий. Зривався сніжок—падали сніжинки на лице й видко—біля хат похід віконню в смугах світла літали сніжинки, як комашня билась в шибки.

Холодно. Наскрізь до маслаків промерзли чоловіки, аж крехчуть. Голоси хриплі з холоду й мова нерівна, зі зривами. Валували собаки по селу. Далі юрби розривалися—звертали в провулки й пропадали в темряві.

На широкій вулиці стих і гомін, і рипучі кроки по снігу. Навіть собаки вгамувалися згодом на широкій улиці. А валували вже здалеку глухо, як відгук, по кутках—над яром, на Гончарівці, на Новоселівці, на Белебені...

...До пізна цієї ночі світилось по хатах—не спали люди. Навіть діти, знепокоєні батьківською тривогою, довго не засипали: з-під ряднини витягали шиї й чуйно прислухались до розмови, а очима пильно стежили за кожним рухом дорослих. Маленьке серце у кожного билось, як спіймане, заховане в пазусі, горобеня.—Страшно малечі. Видко, щось трапилось, якесь нещастя.—Цілий вечір мати, як тінь, слоняється по хаті, сяде на лаві, схиливши голову, й мовчить зажурена, хіба коли-не-коли зідхне тяжко. А то підведеться, одійде, що не видко її з-за коміна, й чути

довго с'якається в пелену, мабуть плаче, бо вийде звідти—очі заплакані. Потім прийшов батько. І теж хмурний та зажурений. Як увійшов знадвору, як сів кінець столу, не роздягаючися, навіть не скинувши шатки, та отак і закам'янів у думі. Щось була спиталася мати стиха,—стиха й глухо щось відповів батько. Видко звістку недобру якусь. Бо зразу ж у матері так і опустилися руки, похилилася й тихо хиталася постаттю, ніби нечутно гірко тужила за чимсь. Потім не скоро вже спиталася—може б вечеряти?—Батько одмахнувся рукою—не до вечері! І зразу ж підвівся, щось сказав матері й пішов з хати. Чули діти—довго чогось вешкався в снігах. Згодом гукнув на матір—одяглася мати і теж вийшла в сні. І знов чули—рипіли дверима в хижу, торохтіли коробкою, кудись виходили на двір—(чути на снігу кроки попід вікнами), потім вернулися в сінці й знов кудись ходили. Довго не було. Ждали, ждали, та так і послули діти, не дочекавшись.

Може й за північ уже було, як увійшли батько та мати знадвору. Заметені снігом з ніг до голови, заклаклі.

Батько в кочергах поставив вила, і вже тепер скинув кожуха й роззувся. Мати тимчасом швиденько налагодила вечеряти. Потім, повечерявши, зразу й погасили світло. Батько ліг на полу й довго не спав. Лежав з одкритими очима, в темряву й слухав ніч.

Тихо в хаті. Біля столу мати молилася богу, шепотіла з мукою молитви. А за вікном на дворі бушує й казиться ніч—хуртовина. Снігові вихорі налітають із ночі й хвилиною снігу з шумом б'ють в стіни, порошчать у шибки, розривають стріху. Аж моторошно в хаті. Іноді вихорі проносяться мимо, поза причілком з тріском через тини на чужі подвір'я. А іноді зовсім ущухне на мить, тільки в димарі завиває вітер. Але прислухатись пильніше—не тільки в димарі. Це лише біля хати притихло на мить, а всюди й зараз бурхає шквиря, не затихаючи. І в шумі та клекоті її—чи то вчулося?—Аж ізведе голову з постелі й насторожиться. І навіть мати урве шепіт молитви:—чи хтось голосить, чи кричить хтось на пробі?—Забилла хурделиця ревом. А з вулиці нагло ту ж мить—трісь, ворота. Неначе кінсьми підлетіли під саму стріху, аж сніг з-під копитів полетів у вікно.

До вікна мати. Схопився батько на полу з тривогою.

— Що там?

Мати припала до шибки.

— Хурделиця, світу білого не видно.

Потім одійшла од вікна до столу—(не домолилася видно)—і знову в темряві шепотів її голос у благанні та в розпачі. А за вікном на дворі бушує й казиться ніч.

ПАВЛО КОНОНЕНКО
(У К Р Л О Ч А Ф)
БІЛЬШОВИК

I.

Десь за гори ховається
В загравах день,—
Мати сина маленького
Спати кладе.
І колиска така —
Шкіряні вирвички,—
Бо-ж єдиний синок
І чотири дочки...
Крутить снігом—

реве

За дверима пурга—
Мов баба-яга...
Вис в запічку вітер,
Мати сина приспала:—
— Спи любий мій.
А у комені вітер
Тривожно сурмить.

II.

Пролетіли літа.
Мов татарська орда—
Мати сина свого
Із війни вигляда.
Не забути війни їй
Ніколи, повік—
Без ноги повернувся
З війни чоловік,
— А синок?
І завіса на очі сумна—
Не пускає синочка
Додому війна.

III.

Багряніє над шанцями
Ранку зоря.
І пронеслось по шанцях:
— Немає царя.
Хтось промовив про волю
І знову притих.
Проти панства повстали
Усі фронти.
І бадьоро так шанцями
Уже кожен звик,—

Вітер війнув —
«Перетворим цю бойню
На громадянську війну»...
«До рушниці із нас
Вів розмову просту
Більшовик.
— Нам на зустріч
Москва й Петроград
Ми за вільну
Країну рад.
Де не буде
Катів і панів...
І повис на багнетах
Салдатський гнів.

IV.

Кулемет, захиляючись ,
Землю рве —
Закопалось у землю
Усе живе.
Вкрився пилом смертельним
Сполучень вал.
Покотилася схилом
Чиясь голова.
І пронеслось по лавах
Квиління сурм —
Переходять полки
На останній штурм.
Розмахнулися, вдарили —
Прямо в лоб.
І залишивсь од ворога
Мертвий сугорб.

V.

Країна палає
Уся в огні...
На багнетах повиснув
Салдатський гнів.
Мовчазний сидить батько —
Безногий, сумний —
Мати сина свого
Виглядає з війни.

VI.

За два роки одержали
З фронту листа
І довідались: син

Командиром став.
Той незабутній
Двадцятий рік—
Дався за щастя
Матері.
Син повернувся більшовиком.
Білих розбили
Взяли перекоп,—
Син повернувся більшовиком

ВАСИЛЬ МУРИНЕЦЬ

П А В У К И

ДРАМА НА 5 ДІЙ.

Вища науково-репертуарна рада
при відділі Укрмистецтва НКО
8-XI 1930 р. п'єсу до вистави
д о з в о л я л а.

ДІЄВІ ОСОБИ.

КОВАЛЬЧУК, ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ—коваль 50 років, середній на зріст, моторний дядько.

КОВАЛЬЧУКОВА—його дружина, 60 років, старенька зажурена жінка.

МАКС—їхній син, 25 років, студент-медик, голова студентського Проф-кому. Завжди привітна посмішка.

ОКСАНА—їхня донька 18 років, вродлива чорнява дівчина, комсомолка.

КРАВЧИХА—вдова-селянка, 60 років, стара хоровета жінка.

ВАСИЛЬ КРАВЧЕНКО—її син 25 років, студент-медик, редактор інститутської газети, приятель і однокурсник Максів.

ПЕТРО КРАВЧЕНКО—її син 30 років, кремезний чолов'яга. Голова сільради.

СТЕПАН—її брат, флегматичний дідок.

ХЛОР—приятель Василів та Максів, студент медик, 25 років, високий, кремезний, з розкішною чорною шевелюрою, з добре розвиненими м'язами, рухи жваві, очі палкі. Секретар інститутського партколективу.

ОНУФРІЙ—голова КНС.

КВОЧКА—голова кооперативу.

МАРУСЯ—подруга Оксани, комсомолка.

ЧУЧМА, ГРИГОРІЙ ОНУХРІЄВИЧ—колишній великий куркуль, 60 років, чорний, огрядний, ще кремезний дядько, завжди п'яний.

ЧУЧМА СИДІР—його син, 26 років, полковник-гетьманець, комісар. Він чорнявий, височенький, стрункий, рухи швидкі, сміливі. Він же і Леонід Михайлович Певний, прибулий з-за кордону в білявій перуці, у великих рогових окулярах з темними склами.

ПЕРВАК МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ—професор історії української літератури, 60 років, старий з індивідуалістичними переконаннями інтелігент, націонал-шовініст.

КАТЕРИНА ІВАНОВНА—його дружина.

ЛЮДМИЛА—їхня донька, 19 років, студентка-інювка.

КЛАВА—її приятелька, студентка-медичка.

БУБЛИК ГЕРВАСІЙ ГЕРВАСІЄВИЧ:

ВАРЕНИК САВОСТЬЯН САВОСТЬЯНОВИЧ: Дегенеративні типи: підстаркуваті, моторні, угодовані купчихи, володарі найбільшого в місті кафе, говірливі, жваві, збирачі міських пльоток, один на одного дуже подібні, одягнені завжди елегантно.

Архирей автокефальної церкви.

Студенти, комсомольці, піонери, хлопчик, селяни, селянки, двірник, листоноша, агенти ДПУ.

ДІЯ І.

В селі Малинівці. По кручах понад річкою розкинулось село. В далечині височенна круча, вся вкрита лісом; попід нею зникає річка. Праворуч—хата вдови Кравчихи, ліворуч—Ковальчука. За низеньким тином вулиця. Все потонуло в зелені. Біля хат ростуть розкішні березки, вишні, побіля вікон пишмі рожі. Вечоріє.

Я В А І.

Ковальчук лудить самовара, Ковальчиха чистить картоплю, Кравчиха пере сорочки.

КОВАЛЬЧУК—Що не мудрий, а помічника таки треба нам, стара, п'ятдесят, їдять його мухи з комарями, стукнуло...

КОВАЛЬЧИХА—І слухати аж сором... своїх же двійко... повиростали..., а де?.. Один уже шість років, як по науці десь подався, а друга хоча й дома, та ба... знай возиться отам по клюбах та піонеріях.

КРАВЧИХА—Забули нас сини. Не чути ж і мого. А воно ж і не знає там, сидючи, що матері серце болить... згадуючи.

КОВАЛЬЧИХА—І таке, свахо, сказали... матері серце болить... Тепленьки, свахо, слова ті батько, мати їм чужісінькі.

Я В А 2.

Входить Степан, сідає на пенечку, поволеньки запалює цигарку.

СТЕПАН—Помічники їдуть...

ВСІ—(відразу кинувши роботу) Кажі бо... чого ж пихкаєш... обидва чи один?

СТЕПАН—Аж утрьох... І Василь, і Максим, і третій хтось чужий із ними.

(Всі переглянулись, не знаючи, чи вірити, чи ні).

КОВАЛЬЧУК—Хі-и їдять його мухи з комарями. Стара, чи ти чуєш? значить...

КРАВЧИХА—(іде до ночовок)... вірте йому (пере).

СТЕПАН—(попихкуючи цигарку, ні на кого уваги не звертаючи). На практику їдуть, значиться. Мовляв, дохтурями б до лікарні.

КОВАЛЬЧУК—Да-а... тово... Стара, вечерю над тово... качествено да-а... Мій Максим, що з кузні оцієї йому вилазу не було, на практику... тово... е... дохтур... га...

КРАВЧИХА—(підбігає до Степана з мокрою ганчіркою, б'є його) Та грець би тяг твого батька, братіку, не тягни людей за печінки, бо ще тьопну (наміряється).

СТЕПАН—(образившись) Пху на тебе, сестро. І не тягну я нікого за печінки... А вари мерщій вареники своєму Василеві, бо ось-ось і будуть. І Василь, і Максим. Ще зраня їх старий Омелько бачив на станції, казав, почимчикували просто на завод. А увечері, виходить, і додому.

КОВАЛИХА—Бач, синочок єдиний. За кілька років наважиться приймати та замість до матері, а він на завод. Зарізати курочку.

(Кравчиха і Ковалиха заметушилися, почали поратися).

КОВАЛЬЧУК—У заводі народився, в заводі горобці драв, боровся, працював, завод послаб учинися, то завод і тягне до себе, бо завод дійсно таки зробив для них куди більше ніж батьки, їдять їх мухи з комарями.

КРАВЧИХА—Піди ж, Степане, гукни Петра. Мабуть у сільраді. Радий буде братові... А я вже мому любуому синочкові вареничків (Степан пішов). Прибрати ж хоч трохи у дворі (бере мітлу).

КОВАЛЬЧУК—Ти, свахо, іди там до горшків... давай мітлу (бере підмітає). Да-а, можна сказати, пленум буде.

(Ковальчиха різко курку. Раз-у-раз вона та й Кравчиха вибігають насеред вулиці, виглядаючи синів. Почало темніти. Захід палає в огнях. Чути торокотіння торотьол, вигуккування: «Гей, гей, куди, ряба. Заверни», гавкають собаки, мекать вівці).

Я В А 3.

Василь, Макс, Хлор, одягнені в робфаківки, в строкаті літні кепі, з валізами.

КОВАЛЬЧУК—(ткнув мітлу Хлорові до рук, кинувся до сина). Максиме... сину... здоров був, ковальчуку... Ей, баби, та деж ви? Отакий ти виріс, сукин сину, га?..

Я В А 4.

Кравчиха й Ковальчиха.

КРАВЧИХА—Василу, дитя моє, забув... ох... матір стареньку.

КОВАЛИХА—Максимчатко ж ти моє...

КОВАЛЬЧУК—І... їдять його мухи з комарями, голодранці обмундирувались качествено.

ХЛОР—Ну, папаша, з мітьолками я поздоровався, то мабуть, і з вами вже... (стиснув його).

КОВАЛЬЧУК—(кричить) Ой-ой-ой, лишенко... отакий ведмедь... Хай бог милує! топається кому в отакенні руки...

КОВАЛЬЧИХА—Ох, ти ж моє Максимчатко, та яке ж виросло, ви-тяглося.

Кравчиха і Ковальчиха (посідали з синами біля своїх хат, розмовляють).

КОВАЛЬЧУК—(до Хлора) ...А ви, значить, теж дохтурський практикант-студент. Позвольте познайомиться іще, Максимів родитель... професія моя—коваль, кандидат партії, член ревізкому кооперації, член сільради, член кенесе, член... у п'ятьох членствах причасний... да-а...

ХЛОР—Значить п'ятичленствующий... так. Ну, здоровенькі були ще раз, товаришу п'ятичленствующий.

КРАВЧИХА—Моя дитино. Які ж ми раді. Брат—голова сільради.

КОВАЛЬЧУК—...А дозвольте ваше ім'я, по батькові, фамілія.

ХЛОР—І по-батьошки, і по матушки, і по фамілії Хлор.

КОВАЛЬЧУК—...Тоїсь?..

ХЛОР—Тоїсь, Хлор...

КОВАЛЬ—Не чув із роду... Крол, Кроть.

ХЛОР—Хлор.

КОВАЛЬЧУК—Кро... Хро... Хро..., їдять його мухи з комарями... А родителя вашого як звуть?..

ХЛОР—Не знаю як, не знав я ні родителя, ні родительки... Кажуть люди, які знали їх, що були обое робітники металургійного заводу... 1905 року виходили на повстання, на барикади... Забито їх, а я по людях... по революціях... по науках... Прозвано Хлор та й край, товаришу п'ятичлествующий.

КОВАЛЬЧУК—Да-а.

ХЛОР—(голосно). Гей, товариші, не розкисляйтесь. До річки. Хай живе фізкультура. (бере за руки Василя і Максима). А яка тут краса! Погляньте на оту кручу.

ВАСИЛЬ—Люблю я велич міста, але... село завжди мене кличе; воно рідніше, чарівніше, простіше. От Макс, він щасливий. Він любить лише індустріалізоване місто.

МАКС—Ненавиджу оці тини, тинки, оці борозни та канавки... урбанізувати це кляте село... індустріалізувати.

ХЛОР—Правильно, Макс. Я люблю лише цей простір, цю необмежену просторість і точка. А тиша ця... Ех, проїняти б її гуркотом моторів, співом пропелерів. (затяг пісні «Все вище і вище і вище»).

КРАВЧИХА—Ох, моя матінко, отака пелька...

ХЛОР—Хай живе повітря, сонце і вода. Айда! (пішли, затягнувши «Все вище і вище і вище»).

КОВАЛЬЧУК—Стара, ну що ти скажеш. І-їх, їдять його мухи з комарями, мій Максим... наш. Максим... та ти чула, як він говорить...

КРАВЧИХА—А мене, свахо, якийсь острах бере за свого... не похорий він на обох цих... якийсь замріяний... як дівчина та... А хіба, свахо, чоловік такий повинен бути... Ні... ні... Он старший Петро як крицевий, та й покійник чоодвік був, а цей... В ньому душа моя турботная, неспокойная... Всю себе в нього вклала та й каюся тепереньки... каюся.

КОВАЛЬЧУК—(лагодить стола, ставить лави). Ей, баби, хутчій повертайтеся, гості дорогі. Буде тово... пленум... да-а...

(Ковальчиха і Кравчиха накривають скатертю стола, виносять усякий посуд).

ЯВА 5.

Петро і Степан.

ПЕТРО—Григоріє Івановичу, ви не дуже і поспішайте. Може їх сьогодні ще й не буде...

КОВАЛЬЧУК—Тільки зважаючи на конкретний факт, роблю тово... да-а. висновки. Прибули обидва. Та ще з ними якийсь е... е... е... Хро...

Хло... Крол... чи Кроть... горловий бісів син

ПЕТРО—То де ж вони?

КОВАЛЬЧУК—Помчали просто до річки. Хвізкультурою зацікавитися...

Треба, Петре, щоб значиться як пленум... учились вражі сини... ми їм камент такий підведемо.

ПЕТРО—То ви, дядьку Степане, сходіть до Каєнесу та до завсільбуду (Степан пішов).

КОВАЛЬЧУК—А я... Уже ж хоч пива, а треба, тово... да..., їдять його мухи з комарями, це ж знаєш, Петю, такий конкретний случай, що їдять його... (пішов).

Я В А 6.

З хати вийшла Кравчиха.

КРАВЧИХА—Все такий же мрійник... Я, мамо, дохтурем не буду, каже, не могу я бачити хворих... я люблю здорових людей... усе здорове... Ти ж, Петре, до нього ласкавешко, бо ви завжди сперечаєтесь... брати ж ви...

Я В А 7.

Здала вчувається спів трьох бадьорих парубочих голосів. Спів потроху наближається. Увійходять Василь, Макс і Хлор.

ВАСИЛЬ—А-а-а... господину нашому начальникові чолом.

МАКС—Ляпортом ляпортуя вам, господин старшина, сільська голова, що біля мосту на дорозі валяється дохла собака, пахощі на верству. З погляду санітарного це явище неприпустиме.

ХЛОР—І що, товаришу голово, робить ваша санітарна комісія, коли навіть дохла собаку не підібрано *(всі сміються)*.

ПЕТРО—О, та ви говорити, видимо, охочі. А ну, лишень, наказую вам, як начальство. санкомісія нашу воскресити...

ХЛОР—Правильно...

Я В А 8.

Ковальчук з кошиком повним пивних пляшок.

КОВАЛЬЧУК—Ну, теперки, з внутрішньою політикою скінчемо. Максиме, як там нащеп внешньої? *(ухопив за руку. Максим дістає з кишені мапу, розкладає на столі, починає щось батькові розказувати, показувати. Хлор стоїть при дорозі, вдивлюючись в далечинь, висвистує. Петро і Василь стали на переді кону під березкою коло своєї хати)*.

ВАСИЛЬ—Які березки, повиростали. Пам'ятаєш, як ми їх садовили пацанами безштаними... пам'ятаєш, як батька гетьманець Сидір Чучма розстріляв тут?..

ПЕТРО—Та дійсно великі та хороші повиростали. Я й не бачив їх досі. Стільки роботи на селі, стільки думок біля роботи. А одначе ти сумний чогось, Василю... Поглянь, твої товариші веселі, вони як коні молоді, а на тобі смуток... чому? Мені ж здавалося, що ти, як і твої вірші в журналах, буйний, як той степовий вітер, прудкий, як колись з шаблюкою на прудкому коні.

ВАСИЛЬ—Петре... ех... село... оці хатки... краєвиди таким сумом мене завжди обгортають.

Я В А 9.

За коном чути дівочий голос. Всі прислухаються. «В ногу, хлоп'ята. Раз-два. В ногу, хлоп'ята, раз-два. Будь готовий». Дитячі голоси: «Завжди готові».

ХЛОР—*(зраділо)* Бузотьори, піонерія суне, просто сюди.

(Голос за коном: «Розіходься!»).

КОВАЛЬ—Моя тово... е... доч... Оксана... у них за вожату..., да..., а...

ВАСИЛЬ—*(здивовано)* Як Оксана?... ваша... оте мале дівча?

ПЕТРО—Ого-го-го, мале дівча. На весь район найкраща комсомолка.

МАКС—Поховаймося, Василю... сюрпризик Оксані *(Василь пішов до своєї хати, а Макс заліз під стола)*.

Я В А 10.

Оксана.

ХЛОР—*(заступаючи їй дорогу)* Здоров була, вожато. Що ж не впізнаєш? А скільки тобі років? І чи не вступити б тобі до мого піонерзагону? *(вхопивши, високо підняв її, гойдаючи в повітрі)*.

ОКСАНА—Звідки ти, ведмедика, виперся такий? З яких країв? У нас не прийнято вожатих гойдати. Опускай, ведмедика, бо стукну в лоба (б'є кулаком в лоба).

ХЛОР—(опустивши) Та чия ж ти отака хороша?

ОКСАНА—Піонерська вожата.

КОВАЛЬЧУК—Моя, тово... доч... да-а... самая справжня вожата.

МАКС—(з-під стола) В ногу хлоп'ята. Раз-два.

ОКСАНА—Що за чудасія, (кидається до стола. Макс вискакує з-під столу).

МАКС—Швидко лівняйся. Ляз-два.

ОКСАНА—А ти, примаронько, звідки. Що це сьогодні?

ХЛОР—Це, вожато, не примаронько, а реальний Макс, твій брат, голова профкому.

КОВАЛЬЧ.—Конкретний Макс, їдять його мухи з комарями.

ОКСАНА—Максиме... коли... як?..

МАКС—Коли?—сьогодні. Як?—на двох своїх.

ОКСАНА—Що це за ведмедика такого ти привіз?

МАКС—Знайомтеся. Це мій приятель. Секретар нашого партколективу... гроза всієї інститутської і всесвітньої дрібної й великої буржуазії, нової і старої, першокласний бузотьор.

ХЛОР—Максе, ти не турбуйся, ми вже познайомилися в повітряних просторах.

ОКСАНА—Так ти уже не Максим, а Макс? (сміється) Макс... Макс... от же право Макс краще, тату, ніж Максим, або як мати кажуть (перекривляє) Ох ти ж моє Максимчатко... (сміється).

КОВАЛЬЧ.—Кому Макс, а мені Максим. Максим та й край. да-а... А то розбери їх Макс... Кро... Хро... Хру...

ХлоР—Не Хру, не Хро-Хро, а ХлоР.

ОКСАНА—(сміється) Макс... ХлоР... вигадайте й мені нове ймення, а то як почнуть—Оксана, Осана, Ксеня, Ксана, Ксенія.

ХЛОР—Слухаю...

МАКС—Може тобі ще одну примару показати?

ОКСАНА—(стрепенувшись) І Вас... і Василь приїхав.

МАКС—(кричить ідучи до хати) Примаро, привидься (одчиняє двері).

Я В А 11.

Виходить Василь, радо простягнувши до Оксани руки.

ОКСАНА—(кинувшись була до нього, а потім, засоромившись, зупинилась) Василю!

ВАСИЛЬ—(підходячи) Так це ота Оксана. Ота мале уперте дівча.

КОВАЛЬЧ.—Вона сама... повірите не одного ремінця ізбив, доки у васпитанні призвів... да-а...

ОКСАНА—Так... я оте саме дівча уперте, що ви три роки тому по губах його бринькнули та й поїхали.

ВАСИЛЬ—Якою квіткою ти, Оксано, розквітла.

ХЛОР—Знаєш, Вася, я ніколи ще не кохав, а зараз раптово покохав отцю вожату. Чуєш, вожато, я тебе люблю... Ех, як би так образніш. Василь, дай образів, образів дай... Кохаю як нервенна мадам валер'янку... ху-у-у (витирає собі лоба).

МАКС—(сміється) Ой, Хлоре, кумедія та й годі... Ну що як би зараз тебе побачили хлопці? Ой кумедія...

ХЛОР—Вожато, завтра до Загсу... згодна?

ОКСАНА—(сміється) Ну й швидкий який. А ти знаєш, що таке гарбуз? А гарбузика того не хочеш, ведмедика, га? Нічогісінько не вийде, бо цього ось уже давно кохаю. (до Василя).

ХЛОП—Негарно, Вася, треба було попередити. Так мовляв і так... гляди, мовляв... Пропало моє перше кохання! Ех... (співає «Все вище і вище і вище», одійшовши. Василь одійшов з Оксаною наперед кону, стали під деревом).

МАКС—Петре, ти поглянь... я їм кажу... так ніж... ти поглянь (водить пальцем по мапі. Ковальчук крутить головою, Петро і Хлоп дивляться на мапу).

ВАСИЛЬ—(радісний) Я тебе, Оксано, не уявляв такою великою. В уяві моїй була завжди ти, як хороше дівча, уперте.

ОКСАНА—А я взяла та й виросла.

ВАСИЛЬ—Ох, та й гарна ж і виросла... чи не забула? (пригортає).

ОКСАНА—Ні... а ти? (сіли, розмовляють, закохано дивлячись одне на одного).

ХЛОП—Товариші, громадяни, географію потім, моя утроба, моя утроба... дайте їсти та й край... а там уже почнемо і трепологію...

КОВАЛЬЧ.—Ну да... конечно... ей стара... де вони там поховалися... давайте вже, бо з голоду помирають, їдять їх мухи з комарами. Сідайте... Васю, іди... Стара.

Я В А 12.

Кравчиха, а потім і Ковальчиха виносять страви на стіл. Коваль засвічує лампу.

КОВАЛЬЧИХА—Вибачайте... забарилися. Бач дочка, замість матері помогти, а вона привселюдно з парубком... пху...

КРАВЧИХА—З дороги перекусить... на що багаті, тим і раді... кушайте... кушайте.

КОВАЛЬЧ.—Василію... ех, їдять тебе мухи з комарами. Ще наговоритесь, а вареники протигнуть. Оксано, ремінця ще... тово... да-а...

ОКСАНА—А я знаєте що? Тим часом побіжу покличу хлопців, з музикою прийдемо, і ще й (до Максима) Максимчатку, може Марусиночку покликати?

ХЛОП—Клич... Згода... ех і шамовочка... (Василь проводить Оксану й повертається до столу).

ХЛОП—Да, Василю, теперки я зрозумів, звідки в тебе те натхнення, образи...

КОВАЛЬ—Е, їдять вас мухи з комарами.

МАКС—(б'є комаря) Та комарі їдять таки здорово. У нього образи. Хлопе, од оцих вареників, (сміються).

КРАВЧИХА—Повечеряєте та розложите вогонь, то й комарів не буде... кушайте... кушайте.

КОВАЛЬЧИХА—Виголодались, понамучувались, поки понамучувались.

ВАСИЛЬ—Всього було за шість років. На робфаци то ми були як вдома, всі такі як і ми навкрути... Ну, а вже як перейшли на основний курс, то тутоньки держись, хлопці, починається... змагання, змагання пішло... знаєте з «синочками з дочурками».

МАКС—Що дома «папа-мама» та собачка або кішечка—й більш нічого не знало в житті, не знає й знати не хоче.

ХЛОП—Шпана.

КОВАЛЬЧ.—Ех їдять їх мухи.

ХЛОП—(б'ючи комарів) З комарами (всі сміються).

МАКС—А тут, знаєте, що деякі і професори з старих, так так на нас дихають... Ідеш заліка складати, а він «вы что же окончили раббак, алы семиступенчатую школу, или вы нумерной»? Це вони так про партійців.

ПЕТРО—Так-так... дістається, значить, вам, хлопці...

КОВАЛЬЧ.—Терпять, їдять їх мухи з...

ХЛОП—Без комарів (б'є комарів. Сміх).

Я В А 13.

Степан, Онухрій, Квочка, Завсільбуд, селянка I, селянка II.

СЕЛЯНКА I—Добрий вечір.

СЕЛЯНКА II—Хліб сіль.

КРАВЧИХА—Пожалуйте до вечері...

СЕЛЯНКА—Повечерявши вже...

КОВАЛЬ—(до Хлора) Ну от і пленум прийшов... (знайомить з Хлором, з Василем і Максом, всі здоровкаються як зі знайомими вже. «А Василь Іванович, Максиме Григоровичу»).

КОВАЛЬ—Це буде голова кооперації, член сільради товариш Квочка. А це голова Кенесе Онухрій, член Кенесе, член (до Онухрія). Де ти, як ще у членах? А це наш завсільбуд, член... А ти сам кажи вже де ти в членах. А це, як бачите, бабком, їдять його мухи...

СЕЛЯНКА II—Лаються на селі бабком, а у сільраді прозивають жіг-відділ.

КОВАЛЬЧ.—Ну, пленум, сідайте.

Кравчиха і Ковальчиха прибирають зі столу.

Я В А 14.

Чути звуки струнної оркестри, що наближаючись, міунішають. Увіходить з оркестрою Оксана, комсомольці з музичними інструментами і Маруся. Увійшовши, вони грають деякий час.

КОВАЛЬЧУК—Якраз вчасно.

МАКС—(підійшов до Марусі) Марусе...

КОВАЛЬЧУК—Просто на пленум... ну сідайте ж, горобці, будете нам грати торжественної...

(Ковальчиха винесла рядно, прослала на землі).

КОВАЛЬЧИХА—Сідайте (до Оксани). Ти б, Оксано, вогонь розложила... ми, знаєте, щовечора розкидаємо... ні одного тобі комарика. А то наші містяни щось таки комарів бояться.

(Оксана й кілька хлопців розкладають вогонь. Всі сідають—хто-де: біля столу, біля возню, на пенечку біля хати, хто стоїть).

ХЛОР—Максе, тягни подарунки, (Макс виносить валізу, одмикає її).

ХЛОР—Це до сільради від шефів (подає Петрові великий портрет Леніна), це до сільбуду (подає книжки), це комсомолії (прапора), а це піонерії (барaban), а це (ставить на стола радіоапарат) це у бабком.

ВАСИЛЬ—Це радіо... натягнемо дроти і почуємо з Москви... з Харкова.

ЗАВСІЛЬБУД—Значиться на зборах... на зборах... улаштуємо передавання...

ВАСИЛЬ—Так-так... ми виступимо з привітанням від шефів.

ОНУХРІЙ—Да-да-да... Завтра ж у сільраді... да-да-да... харашо... харашо...

КОВАЛЬЧ.—Музика... торжественної, їдять вас мухи, торжественної. (Комсомольці грають).

ПЕТРО (до Хлора). Немає людей... людей немає для культроботи... не вистачає.

ВАСИЛЬ—Кожен новий рік дає нові свої кадри.

МАКС—Мій конкретний плян на літо: приготувати кілька комсомольців до вищих шкіл.

ХЛОР—Вистави, лекції.

МАКС—Доповідь.

ХЛОР—Ми мусимо виробити традицію в цьому напрямку на селі.

ПЕТРО—Мусите... мусите чуєте—ви мусите це зробити... ваш обов'язок.

(Чути, як гуде заводський гудок. Всі стихли, слухають).

КОВАЛЬ—На нічну зміну гуде...

ВАСИЛЬ (захоплено). Максе, Хлоре, гляньте на оті заводські електричні вогники, вслухайтесь в спів заводського гудка... про що він співає... Шалена думка. Ви пам'ятаєте, як шість років тому, цей завод пусткою стояв, лежав як якась страшна тварина, ви пам'ятаєте, як ми горіли тоді одним лише бажанням—пустити цей завод. Завод сьогодні сяє в електричних вогнях, він співає нам... про що? Дивіться в трьох верствах од нас виробляється електрична енергія, а наше село в темряві лежить. Я вношу пропозицію взяти з заводу електрику на село. Хай засяють лампочки Леїни в селянських хатах. Хай серед села виросте клуб електричними вогнями освітлений.. Чуєте. Хто за це?

КОВАЛЬЧ.—Да-а...

МАКСИМ—Безперечно... це геніальна ідея...

ХЛОР—Вона здійснима... ми розторнемо роботу в місті, вони на селі... Упертість, завзятість і за кілька років ідея стане реальністю...

КВОЧКА—Да-да-да... ох... харашо...

СТЕПАН—Еге...

КОВАЛЬЧ.—Ідять вас мухи з комарями, комісію... комісію...

ПЕТРО (схопивши Хлора за руку). Всього себе віддам, щоб здійснити цю мою палку мрію. Я виношував її давно, але все не було якось умов висловити її...

КОВАЛЬЧ.—Комісію... а то поговорите та й...

ХЛОР—Склад комісії: Макс, Петро, Григорій Іванович.

КОВАЛЬЧ.—Кроля... Кроля і Кроля туди, ідять його мухи... да-а...

МАКС—І Василя... він кинув цю думку.

ХЛОР—Кінець... склад комісії той же і Василь.

ВСІ—Правильно.

КВОЧКА—Да-да-да... харашо...

ПЕТРО—Відповідають за роботу комісії.

ВАСИЛЬ—Від нас Хлор, а від вас—Петро.

ПЕТРО—Ви не знаєте ще Петра. Лише тепер довідаєтесь, хто є Петро... чуєте, товариші, почали—значить кінчити, або зроби, або вмири.

ХЛОР—Ех, Петя, полюбив я тебе...

ОКСАНА—Ми з Марусею ідемо вчитись—запишіть. Це кандидатів дамо з комсомолу. У нас єдина мрія, найбільше бажання, швидше поїхати вчитись.

ВАСИЛЬ—Оксано, це чудово. Поїдеш з нами? Це прекрасно!

ХЛОР—Максе, а чого ж це ти не кричиш: «Марусе, ти їдеш... це чудово». (Всі засміялись).

(Дзвонять 11 годин. Всі притихли).

Я В А 15.

В цей час на вулиці з'являється Чучма Григорій. Він дуже п'яний, іде вулицею тиняючись, бурмочачи щось. Почувши дзвін, він став і хреститься.

Всі присутні зацікавлено дивляться, що буде далі.

ХЛОР—Що це за цяця?

ЧУЧМА—Не цяця... не цяця, а хазяїн... Я хазяїн, а не оці голодраби старці... Я старшина, а не безштаний Петро... Ей, стара Кравчихо, наплюдила ти синів на мою голову... Василь Кравченко... де воно голодрабе?

ВАСИЛЬ—Ось воно голодрабе, що у вас вівці пасло.

ЧУЧМА (оскаженіло загарчав). А... а... а... у... у... ух... роздер би тебе на шматочки... доки ти, нечмидне, не писало отам по газетах і за совєцької влади добре зажив... ти, цуцєня, зруйнувало мене... наїхали... забрали... одібрали... уб'ю...

ХЛОР—Стий, дядьку, котись собі гарбузиком, а то як приложу ось оцю печатку, так лишиться лише мокре місце.

ЧУЧМА—У-у, бусурмени, бога забули, совісти немає... (піншов).

ПЕТРО—Бачили... отаких павучків ще досить і по селах, і по містах. Там укусять, там меду дасть... і тихенько снують-снують по закутках тенета...

ХЛОР—Ось їм (показує кулака).

КОВАЛЬЧ. (Скрутивши дві дулі). І ось їм... (всі засміялись).

ЗАВСІЛЬБУД.—Прощавайте... таки вже пізенько...

КВОЧКА—Да-да-да... пізенько...

ЗАСІЛЬБУД.—Завтра, значить, збори.

ОНУХРІЙ—Плян щоб, плян знаєте... найважливіше в усьому так це пляни...

КВОЧКА—Прощавайте... да-да-да... і найважливіше, скажу вам, так це, іменно, не тільки плян, а і кошторис... щоб без дефіциту...

СЕЛЯНКА І—Та щоб не язичками лише...

СЕЛЯНКА ІІ—А толком та ділом воно вийшло.

КОВАЛЬЧ.—Музиканти, їдять вас мухи... марша, марша грайте, горобці...

(Хлопці грають марша, провожаючи гостей з двору. Всі присутні повставали. Як гості пішли, музика утихла).

ОКСАНА—А ми ж куди? Не спати ж у таку ніч. На кручу.

ВАСИЛЬ (ухопивши радісно Оксану за руки). На кручу.

МАРУСЯ—На кручу. Всі.

(Хлопці знову заграли. Василь обняв Оксану. Макс взяв за плечі Марусю).

МАКС—Хлоре, на кручу!

(Маруся підхопила Хлора за плечі. Деякий час стоять, слухаючи музики. Музика скінчилася).

ХЛОР—Кроком руш.

(Всі пішли. Музика знову заграла, пішовши з ними. Ковальч., Кравчиха та Ковальчиха деякий час стоять, дивлячись услід, мовчки, кожне з своїми думками. Лунає десь селянський спів, діходять звуки оркестри. Обидві старі вітхаючи витирають раптові сльози і христяться).

КОВАЛЬЧИХА—Господи... убережи...

КРАВЧИХА—Мати божа... сохрани...

КОВАЛЬЧ. (з докором). Стара... свахо... Ех їдять вас мухи з комарами, (плюнув).

Завіса.

Д І Я ІІ.

Квартира професора Первака, Михайла Івановича. Праворуч ближче до переду кону, вхідні двері, завішані портєрою, далі—вікно, біля вікна піяніно. Ліворуч, візаві з вхідними, теж двері, далі канапа. Посередині кімнати невеликий столик; на ньому телефон. Зад кону піднятий проти переду. Між піднятою й опущеною частинами кімнат портєри понад стінами й стелею, так що друга половина кімнати позаду як у рямці. Просто в задній стіні велике красиве вікно. У верхній кімнаті хід є і праворуч до кухні, і ліворуч до садка. Нижня половина—вітальня, верхня—ідальня. В ідальні столик, обставлений стільцями. На стінах всюди портрети українських полковників, всюди понавішувані українські рушники. На піяніно—бюст

Шевченка. Всюди понастановляні квіти в вазах. Біля піяніна сидить Людмила в легенькому весняному вбранні, граючи, виспівує. Дзвоник. Людмила одмикає двері.

ЯВА 1.

Як вітер влітає Клава з весняними квітками. Витанцювуючи співає. Людмила акомпанує.

«Під звук струмочків весняних
В обіймах чарівних,
Летить блакитний спів весни
В просторах степових.
Чудові квіти ваблять нас
Всіх діток по весні,
Рояться весело думки навколо і в мені».

КЛАВА (обнімає Людмилу). Весна, весна, весна. Людочко... Думки рояться, як бджоли. Настрій мінливий, як цей весняний день... Чому це ти мовчиш, Людо? Чи ти переповнена щастям до дна, боїшся навіть поворухнутись, щоб воно не розлилося. А увечері вчора в університетському саду зустріла твого русявого, сидів припавши до якоїсь чорнявої.

ЛЮДМИЛА—Ну-у... правда? (роблено). Учора? Це цікаво...
(Клава сміється, продовжує співати).

«Коли б над нами вік отак
Чарівний спів лунав,
Дзвінок весни, танок весни,
Нас мрійно віншував»...

(Дзвоник. Клава біжить одмикає двері).

ЯВА 2.

Листоноша (в червоній шапці з кошиком троянд).

ЛИСТОНОША—Це квартира професора Первака?

КЛАВА—Це-це-це... (вихвачує кошика з квітами й становить біля канапи).

ЛИСТОНОША—Пробачте-е-е... будь ласка... Людмила Михай... (дер-жить листа).

КЛАВА—Людмилі Михайловні, це ось їй. Ну і йдіть собі, чого очі витріщили? На чай за радлади не годиться давати, й брати ганебно.

ЛИСТОНОША (услесливо). Ах, баришні, раніш просто давали, не питали.

КЛАВА—Праваівай. Раз-два-три... (одчиняє двері).

ЛИСТОНОША (ображено, роздратовано). А ще прахвесорські баришні. Не баришні, а якісь...

(Клава зачинила за ним двері, сміючись).

КЛАВА—Іч, хлюст. Голосує й галасує на зборах проти чаєвих, а сам як дивиться, так і написано на його фізіі: «Та подайте ж, не минайте».

(Людмила, лішиш на канаті, читає листа. Клава бігає біля квіток).

ЛЮДМИЛА (сміється). Надавичайна чесність, понадчесність. Леонід виправдується з приводу учорашньої зустрічі з чорнявою. Чудак...

КЛАВА—Мене бачивши, треба ж виправдатись... (сідає біля Людмили). Оці мужчини. Лукаві, хитрі. Як рибалки всюди розкидають сітки свої, чекаючи на хороші рибки...

ЛЮДМИЛА—Але ми з тобою, Клаво, самі рибалки... Рибки, Клаво, то ті невимовні смішні жіночі істоти, що ще вірять у щирість єдиного безмежного «по гроб доски» кохання. Ми ж з тобою еманципантки... чуєш лише...

КЛАВА—Лише еманципантки. Але не робфаківського типу. Я не можу спокійно бачити одних чоловікоподібних жінок в шкіряних куртках. Жінка-краса, жінка-утіха, насолода, жінка-мати, господиня дому.

ЛЮДМИЛА—Але жінка ця вільна в своїх поглядах, чуттях, вчинках.

КЛАВА (з обуренням, монотонно). Вільна... вільні... вільний... воля... воля... на волі і т. і. Знаєш так парадоксально брешуть одні слова—воля. Я відчуваю себе вільною лише у тебе, Людо. Навкруги ж для мене якась незрозумілість, щось завжди давить мене. А, значить, я не почувую тієї волі. Давлять мене одні шкіряні куртки, одні нахабно-сміливі чоловікоподібні наші студентки-робфаківки, що повилазивши з якихось нір, не вміючи допуття зв'язати жодною фразою, вчаться по вищих школах, порядкують там, з підозрінням прислухаються до кожного твого вислову, з упертістю розпитують в різних чортячих комісіях: хто був ваш батько, а хто була ваша мати, а баба, а дід, а прадід, а де були до 17 р., а до 18 року, а до 19 року і т. і. і т. і.

ЛЮДМИЛА—Не звертай уваги... хай питаються.

КЛАВА—Ах, за таких моментів я переживаю невимовний біль, бо треба ж завжди брехати. Я вже так вибрехала, що не розрізняю правди від брехні. Так і хочеться крикнути тим комісіям: шалопай, мій батько від 19 року закордоном, його завод... а в тім перекиниш і трафаретно: я сирота з дитинства, живу на утриманні у тьоті кур'єра Укрм'ясохолодбійні. Ось і довідки.

ЛЮДМИЛА—Ха-ха-ха... (цілує Клаву).

КЛАВА—Воля називається, на лекціях дають номерки, собаці номерки, на зборах реєструють, на семінарах реєструють... Як реєстрований арештант ходиш... Незабаром викликати будуть студент № 28... Ха-ха-ха...

ЛЮДМИЛА—Досить Клаво, а то ти луснеш зі злости.

КЛАВА—Ех, Людо, лишилося всього 3 місяці і я виходжу з інституту, з цієї в'язниці... Я буду доктор Клава Гутянська, вільна як пташка... (співає).

«Коли б над нами вік отак
Чарівний спів лунав,
Дзвінок весни, танок весни
Нас мрійно віншував».

КЛАВА—Людо. А тепер я почну (серйозно...) з іншої опери. Мені потрібна твоя допомога і серйозна, може остання допомога. Я прочула, що до інститутської газети якась студентка подала матеріал з компромітуючим мене змістом. Обвинувачуюсь в антирадянстві, в антисемітизмі в анти... в анти... і у всіляких інших «анти». Видрукують—біда... Коли ж зуміємо якось відволікти, то... чудово... скінчу, й айда.

ЛЮДМИЛА—Може наклеп?

КЛАВА—Що за наївності. Я завжди при нагоді роблю своє діло. До вас останніми часами вчашає письменник Василь Кравченко... А він є студент нашого інституту і редактор газети інститутської. Треба його взяти в перепльот.

ЛЮДМИЛА—На все згодна щоб тобі допомогти. Кажи, вигадуй наступ... Найкраще почати з Кравченка...

КЛАВА—О, він уявляє себе надзвичайно геніальним поетом... віршомаз... надрапав 5 віршів, де по сто разів згадується—рада, по сто раз—радянська, по двісті раз—червона, по тисячі раз повторюється—уб'ю, зітрем і т. і. Геній з кучі гною... кізяками тхне від його поезії... пхе... пхе... Як він до вас потрапив цей Кравченко?

ЛЮДМИЛА—Він уперше прийшов я рекомендованим листом від когось...

КЛАВА—Ах, я так ненавиджу оце життя... (уткнулась у подушку)...

ЛЮДМИЛА—Ну, Клавуся, заспокойся... знову рознервувалась... заспокойся... щось зробимо...

КЛАВА (осатаніло). Оцих людей... я бiльш люблю (нiжно) оцього боксику. Боксику, на-на... їди сюди (бере й пестить хатнього пса). Любий боксику... (цiлує пса) милий боксику, чарівний боксику...

(Телефоновий дзвонік. Людмила бiжить до телефону).

ЛЮДМИЛА—Альо... 31-27... так... квартира професора Первака... так... кого? А-а... це ви Леонід?... Я-я... Людмила... де це ви, Льоню, забарилися? за квітки дуже вдячна... такі хороші... Льоню, приходьте швидче... ну-ну... ну, скуचाю, скучаю... задоволені... Хто-хто? Зайде? Зараз запишу... як-як... Чучма Григорій Онухрiевич... провести до вашої кiмнати?... Адью... Льоню, приїдiть же.

КЛАВА—Хiба Леонід у вас уже живе? Де? Давно? Не знала... Чи до Загсу не сходили вже, Людонько? Га?

ЛЮДМИЛА—Тiльки учора переїхав до оцiєї братової кiмнати. Живе незареєстрований. таємно... Ти ж знаєш—Льоня конспіративна особа.

КЛАВА—Ха-ха-ха, мій хороший боксику, попався Льоня в тенета. Людмилині... загинув, боксику, рибалка... iзисть його, боксику, оця рибка... Слухай, Людо, автiм, хто такий власне, оцiй Леонід?

ЛЮДМИЛА—Ти ж чула що він каже... емiсар поміщик Леонід Михайлович Певний...

КЛАВА—А я дивалюсь-дивалюсь на нього та й думаю. Ой чи не з ДПУ оцiй типик... прикинувся українським емігрантом... організовує оцi УГК, а потiм цап-царап усі оцi українські громадські комiтети...

ЛЮДМИЛА—Що вні емiсар, сумнiву не може бути, він бо привіз татковi листи від закордонних українських національних діячiв... А в тiм, є щось в ньому прихованого... Та знову ж, Леонід увесь конспірований, от воно й здається... Ти просто закохана в нього, от і читляєшся до всього...

КЛАВА—Ха-ха-ха... я... я закохана... я кохаю лише боксику, а мужчин... я їх беру коли корисно... Ох, ти ж мій хороший боксику... (цiлує).

(Дзвоник. Клава відчиняє двері).

Я В А 3.

Василь, Хлор. Оксана Маруся.

Клава з здивованням дивиться на них. Хлор пішов по кiмнаті, розглядаючи портрети.

ВАСИЛЬ—Добрий день, Людмילו Михайловно. Професор вдома? Я прийшов по рукописи, Михайло Іванович пообіщав сьогодні повернути мені.

ЛЮДМИЛА—Татка зараз немає, але незабаром вони прийдуть. Зачекайте. Знайомтеся, це моя подруга...

ВАСИЛЬ—Ах, пробачте, це мої товариші, знайомтеся.

ХЛОР—Мое шанування, усім разом. А рукатискання скасовані ще піонерською інструкцією. Сідайте, будь ласка, не пишайтесь...

(Оксана і Маруся чихнули, глянувши на Хлора; Василь насупив брови. Ніякова тиша).

ХЛОР—Що це у вас за революційні діячі? Ні однісінького знайомого обличчя...

ЛЮДМИЛА—Це портрети наших предків. Ото-он, перший наш предок, полковник Первак.

ХЛОР—О, у вас знамениті предки...

ЛЮДМИЛА—Так... наш рід ніколи з полковництва не виходив.

МАРУСЯ (запримітвши пса біля кушетки, крикнула) Аря-аря ойого... диви пс... вибачайте, це ж ми, заходивши, впустили... Хлоре, тони його... аря...

(Хлор хапає пса. Маруся швидко одчинила двері).

ЛЮДМИЛА—Залиште, залиште, будь ласка...

(Хлор кидає пса в двері).

В цей час у дверях з'являється Леонід Певний елегантно зодягнений; на ньому хороший сірий костюм, сіра фетрова шляпа, він в великих американських окулярах з темними склами. Пес попадає йому в руки.

ЛЮДМИЛА—Ах, Льоню, от спасибі (бере пса). Ох ти ж, мій боксику... (цілує, пестить).

ХЛОР—Але ж, розумієте, не гігієнічно пса держати в кімнаті... Хочете, я вам приведу двох постояльців... і не буде скучно...

ЛЮДМИЛА—Це нахабство, але... я теж нахабна... і куди вас не просять, то й не суйте свого носа.

ВАСИЛЬ—Товаришу Хлоре, кинь ці кумедії... ти зайшов...

ХЛОР—Ах да... до професора... звиняюсь... От щоб він був здох той боксик (дівчата сміються). Ще виженуть нас. І не знатиме Василь Кравченко думки професорської...

ЛЕОНІД—(до Василя). Пробачте, то це ви будете Василь Кравченко? Моє поваження... Леонід Певний, брат Людмили... дуже радий...

ВАСИЛЬ—Знайомтесь, це мої товариші...

ЛЕОНІД—Дуже приємно... дуже приємно... Пробачте, така прикра пригода з оцим псом.

ЛЮДМИЛА—Ви мені пробачте (до Хлора, подаючи руку). Мир... розумієте, боксик це моя примха...

ЛЕОНІД—А-а... і Клавуся тут... (сів біля неї до Василя). Я читав ваші твори... Є, безсумнівно прекрасні речі...

ОКСАНА—Ну, товариші, я їду... Мені на 12 год. треба бути на семінарі...

МАРУСЯ—Не мені, а нам...

ОКСАНА—Василь, йдеш? Ти ж зібрався до Педтехнікуму зайти? Ми б були й не заходили сюди.

ВАСИЛЬ—Пробачте, але я зачекаю на професора...

ЛЮДМИЛА—А ви студентки педагогічного технікуму. Це ж потім десь на селі морочитись з дітьми... Село взагалі, знаєте, нудьга... ми виїздили якось на дачу... мало не вмерла з нудьги.

ОКСАНА—Хотіла б я вам дещо сказати, та бачу, що не варт...

МАРУСЯ—А ще, пробачте, студентка... теж фрукт... Ходім... (збираються іти).

ЛЮДМИЛА—Диваки оці робфаківки. (Роздратовано). Вони хочуть, щоб усі, воленс-ноленс, думали як і вони... я теж маю свої погляди й думки. Я вчусь на астрономічному відділі... казково хороше відриватися від дійсності й блукати в просторах етерових.

ХЛОР—Ха-ха-ха... Рятуйте мене, дівчата, а то полечу в етерові простори.

ОКСАНА—Ну, ти собі літай, а ми йдемо... пішли, Марусе, нам бо готуватися не на Марс для власного задоволення, а для дійсної реальної роботи, а тому айда на семінар, озброюватися, щоб вміти роздобути кришталево чисті істини... (Ідуть).

ХЛОР—Браво-о-о, Оксано. Та ви візьміть і мене... (іде) Василю, ти не скучай. З зайду ще. У мене ось є повість. Я теж хочу неодмінно прочитати її професорові.

МАРУСЯ—Аря-аря, боксику (товкає Хлора з кімнати).

ОКСАНА—Аря-аря, боксику. (Весело сміються, пішли).

ЛЮДМИЛА—Нахаби... (Сіла біля піяніна й почала перебирати клавіші. Клава увесь час жартує з Леонідом. Василь читає часописа, випи-суючи віньола щось в блок-нот. Павза).

ВАСИЛЬ—Може я вам заважаю?

ЛЮДМИЛА—О ні-ні... навпаки... Я вам дуже рада (сідає біля нього на стіл і увесь час кокетує з ним). Ваші приятелі трішки знервували... Ми з Клавою говорили саме про вас до вашого приходу, про ваше інститутське життя... У вас там так хороше організовано життя.

ВАСИЛЬ—А ви звідки знаєте про життя нашого інституту?

ЛЮДМИЛА—Ах, pardon. Я й забула сказати, що Клава студент-медик 5 курсу.

КЛАВА—Без 3-х місяців доктор. Ми з вашим Хлором на одному курсі...

ЛЮДМИЛА—Вона тут так вихваляла вас... тільки й чуєш від неї Кравченко, Кравченко, Кравченкові... Як редактор газети ви, звичайно, впливаєте на життя...

КЛАВА—Хоча Люда й прибріхує трішечки, а втім це ж правда... візьмемо хоча б ваш інститут... у вас там хто хоче йде на лекцію, а хто хоче йде до парку, а у нас—номерки... чорна дошка в газеті... Продуктивність праці, як писав тов. Кравченко, підвищується од таких заходів. І я цілком згодна, це прекрасні заходи... Далі. Наш інститут перший...

ЛЮДМИЛА—Чули-чули, тов. Кравченку. У вас безпартійне студентство таке поступове.

КЛАВА—Тов. Кравченку, а що це забарилось чергове число газети нашої?

ВАСИЛЬ—З коштами непереливки... матеріял готовий, (б'є по поргфелю на столі). Сьогодні несу до друкарні. За 2 тижні матимемо газету.

КЛАВА—А що цікавенького буде в газеті, не секрет?

ЛЕОНІД—Напевне чергова кампанія—всі на культвійськові походи на село. Не розумію ніяк, яка користь од цього селу. Повезти б ситцю, прошеї—от оце би реальна користь...

КЛАВА—Не згодна, не згодна... не тріпайся, Леоніде... це ж прекрасно. Піти до села, розказати їм про досягнення радвлadı, поагітувати там за компартію... ура їду...

ЛЮДМИЛА—А передусім це ж надзвичайно поетично, блукати лісами, ярами з духовою оркестрою вночі при сййві місяця... і я з вами їду... Ви, тов. Кравченку, якось улаштуйте...

ВАСИЛЬ (записує до блок-ноту) Клава...

КЛАВА—Гутянська.

ВАСИЛЬ—Гутянська? Знайоме прізвище... от чув десь про вас...

КЛАВА (раптово змінившись). Грай, Людо, геть серйозні теми. Розважимо тов. Кравченка (почала співати):

«Тихо над річкою в ніченьку темну

Спить зачарований ліс...».

(Людмила акомпанує).

ВАСИЛЬ—Люблю музику до нестями. Особливо захоплюють мене оці українські мелодії.

ЛЮДМИЛА (граючи тихо). В звуках думки оживають, виникають різні образи, дух знімається так високо-високо.

(Леонід підійшов до Кравченка. Клава сіла біля Людмили, схиливши їй голову на плече).

ЛЕОНІД—Ви, знаєте, тов. Кравченку, от оцей настрої якби прекрасно було виобразити в якійсь поемі, оповіданні... Ваш талан європейського масштабу. Як син простого народу ви мусите вийти на широку дорогу й допомогти цьому народові піти шляхом європейськості.

(Дзвоник).

ЛЮДМИЛА—Татусь... (біжить одчиняє двері). А тут на вас чекає гість... тов. Кравченко.

Професор, Катерина Івановна, за ними Хлор хитро посміхаючись.

ХЛОР—Доброго здоровлячка ще раз. А знаєте упізнав таки професора... У мене теж оповідання... *(дістає зошита)*.

ПРОФЕСОР—*(привітається)*. Дуже радий... дуже радий... Я так люблю молодь... віддати свої знання синам України.

КАТЕРИНА ІВАНОВНА—Моє поваження... дуже приємно... Ми завжди такі раді молоді... Клавочко, Людо, ходімо допоможемо мені *(пішла, а за нею вийшли Клава й Люда)*.

ПРОФЕСОР—Дуже приємно, що завітали, тов. Кравченко. Читав-читав ваш останній етюд... прекрасна річ. І, головню, ви відходите від тенденційності сучасних графоманів. Як справжній письменник використовуєте прийняті всюди в світі літературні жанри... Скажу вам широко... символіка вам дуже дається...

ВАСИЛЬ—Дякую вам, професоре... ваші речі так стимулюють... так підбадьорують...

ЛЕОНІД—Я раджу тов. Кравченкові вийти на ширший європейський шлях...

ПРОФЕСОР—О-да... о-да... сили талану його на це безперечно вистачить... раджу-раджу... ви без сумніву син Музи...

ХЛОР—Ех, була не була... а-ну лишень, товаришу професоре, погляньте на мої спроби, чи й таки з мене буде якийсь європейський хист... оце перше оповідання...

ПРОФЕСОР—Бачите, товаришу, я читаю твори осіб, що до мене присилають з літорганізацій. Ну, а в тім ви приятель добродія Кравченка... прошу *(бере рукописа, швиденько продивляється, крутить головою, посміхається)*. Уже з вашої передмови видно, що ви пишете голісіньку агітку... *(щось бурмоче під носа собі, а окремі місця читає голосно)*. «Я звернув увагу на життя павуків... павучача психологія однаково... тенета... одні павуки парализують мозок... інші... Є і в суспільстві різні павуки... найстрашніші ті, що отруюють свідомість... це різні учителі, професори»... *(сміється)* жа-ха-ха... да-а... гм... потім у вас тут сила різних помилок нормативного порядку...

ЛЕОНІД *(голосно зареготав)*. Оригінально. Це якась нова павучача класифікація суспільства. Хаха-ха...

ЯВА 6.

КЛАВА—Ліоніде Михайловичу, вас прохають на хвилиночку Катерина Івановна.

(Леонід пішов. Діходить його сміх та сміх жіночий).

ХЛОР—Але ж пробачте, товаришу професоре, ви ж ще й не починали читати мого оповідання, а вже таке обурення...

ПРОФЕСОР *(образившись)*. Перепрошаю... перепрошаю... знаєте я такий занятий... Прошу... прошу... *(повертає рукописа)*. Вчіться у тов. Кравченка... Він вам покаже шлях до кращих літорганізацій. Прошу пробачення... я на одну хвилиночку... візьму вашого рукописа... *(пішов до кабінета)*.

ВАСИЛЬ *(роздратовано)*. Чого ти, власне, в'їзнеш до мене... Облиши мене. Обридли мені оці кумеді... Що тобі тут потрібно? Чого компромітуєш мене тутки?

ХЛОР—А, нарешті заговорив... А може ж у мене директива є... ти забув це слово—директиви... Мушу ж я знати, що останніми часами так впливає на ідеологію нашого редактора.

ВАСИЛЬ *(стукє по столу)*. Шпигувати... комедії тут ламати... прошу облишити мене... і не в'їзнути до мене... вас цікавлять мої вагання... жевріти я не хочу. Тут хожу вчитися технічних засобів.—Тямий?

ХЛОР—Василю, ти з гаузду з'їхав... Куди ти потрапив? Невже ти не відчуваєш, що тут твій класовий ворог. Націоналістичне гніздечко тут, кланусь честю... Я твій приятель, Василю. Мені боляче, що ти заплутуєшся у цих тенетах...

ВАСИЛЬ—Облиш мене, ні на чію допомогу я не важу, а особливо на твою... Не твоя печаль... доволі орієнтуватися на азійчину...

ХЛОР—Не моя печаль кажеш? Моя... розумієш моя печаль... Ми створили Василя Кравченка... Я член тієї ж партії, що й ти... Я люблю свою партію, вірю їй, вона—моє життя... і коли на те пішло, то так я шпигую... чуюш—шпигую... й коли не поставлю тебе на відповідні позиції, то як гнійний абсцес викину з нашого організму... чуюш ти (зупинились один проти одного посеред кону, вороже обводячи один одного очима).

Я В А 7.

ПРОФЕСОР з рукописом.

ПРОФЕСОР—Прощу, прощу добродії... підемо до садочка... погостинимо.

ХЛОР—До побачення...

ПРОФЕСОР (ухопивши Хлора). Е-ні-ні... ви не ображайтеся... я хочу довести вам, що в світі є ще й інші класифікації, а не лише павучача, що в світі є й інші ще доктрини крім комунізму... прощу... ви не ображайтеся... і що марксистом може бути й не комуніст...

ХЛОР—Ха-ха-ха... (свиснув). А в тім цікаво... Послухаємо... Чи чуюш, Василю?.. (пішли). Деякий час павза. Крадькома увиходить до кімнати Клава, озирнувшись жестикулює до дверей. Увиходить Людмила і Леонід.

КЛАВА—Слава богу... портфель тут. (Клава розціпає портфель).

ЛЮДМИЛА (заціпає двері, стала біля вікна). Сидять-он в альтанці... Леоніде, а-ну, перевір зміст портфеля цього ротозія...

(Леонід і Клава починають гарячково перекидати папери в портфелі).

КЛАВА—Ось... оце... це... Так... от хто пише доноси... хто би міг сподіватись (читає). Контр-революціонерку Гутянську Клавдію геть із ВИШУ. Ця студентка систематично ширить усякі наклепи.—Ху-у... (сіла, витираючи ніг). О-ох... оце так... порвати зараз... швидко... щоб не лишилося й клятики (рве).

ЛЕОНІД—Клавусю, не треба так хвилюватися... ти вся тримтиш... заспокойся... щось зробимо...

ЛЮДМИЛА—Моя бідна Клавусю, ну хіба ж таки можна отак хвилюватися.

КЛАВА—Спалю..... на поїл... розвію... (побігла до кухні).

Я В А 9.

ЛЮДМИЛА—Бідненька Клава. А знаєш, цього Кравченка можна використати.

ЛЕОНІД—Так Людочок, це геніально. Як би прекрасно було, коли б він написав якусь поемку для закордонної преси і гонорарика взяв. Хоча один разок. Нам потрібна сенсація, а не Кравченко. Подумай Людочок, написали б там, що мовляв радянська влада забороняє друкувати.

ЛЮДМИЛА—І думати нічого. Я вже бачу, що він закоханий в мої очі... вже натякав... ви уже з півроку учащає до нас... мало не щодня.

ЛЕОНІД—Але це треба робити обережненько, Людочок. Використати хвилини захоплення... заплутати його, а гонорар треба якось, як буде йому матеріальна скрута, у борг... розумієш, борг... ти розумна дівчинка, тишиш.

ЛЮДМИЛА—Зроблю. А як я закохаюсь в нього?.. Га?.. Що тоді?..

Я В А 10.

Катерино Іванівна за коном крикнула. «Людо»... З нею увиходить і Клава.

КАТЕРИНА ІВАНІВНА—Людочко, до обіду ще з 2 години... маємо час піти до магазинів... може і Леонід Михайлович.

ЛЕОНІД—Ах, Катерино Іванівно, з вами завжди, куди накажете... але чекаю за годину одного знайомого...

ЛЮДМИЛА (таємниче, сміючись). І треба з ним конспіративно поговорити... ха-ха-ха...

КАТЕРИНА—Що за сміх... що за сміх. Майте лише на увазі, що у вашій кімнаті голосно говорити не можна: маєте сусідів, людей якихось непевних... євреї... Клавуся, замкни двері до садка... студенти зможуть піти просто в двір... завжди тут сновигають. (Клава біжить замикає двері на зашпінку).

КЛАВА—Готово...

КАТЕРИНА ІВАНІВНА—Ну, от тепер конспіруйте тут скільки вам треба... це така глуха кімната... Рушаймо, дівчатка...

(Леонід проводить до дверей дівчат, випускає всіх, але Людмилу затримує).

ЛЮДМИЛА—Хусточку, хусточку не взяла... зачекайте хвилиночку...

(Леонід зачиняє двері, Людмила повисла йому на шії).

ЛЮДМИЛА—Льонічку... браток... мій Льонічку...

ЛЕОНІД—Сестричко ти моя... (цілує)... вип'ю тебе... говори кохавш... кохавш того Кравченка?..

ЛЮДМИЛА—Ха-ха-ха... Кравченка.

(Людмила швидко випручавшись, біжить. Одчинивши, кричить лукаво): «Ох лихо, знову хусточку забула». (Підбігає до Леоніда, ще раз цілує й хутко вибігає. Леонід, лишившись сам, запалює цигарку й весело виспівуючи витанцювuje по кімнаті вдоволений. Потім підходить до вікна, довго дивиться).

ЛЕОНІД—Вчить, переконує...

(Дзвоник. Леонід одчиняє двері).

Я В А 11.

Боязко озируючись, увиходить несміливо Чучма Григорій. Покашляв, витер піт. висякався. кракнуче...

ЧУЧМА—Вибачайте, може я й не туди потрапив... Громадянська, ч. 10, кв. 5, професор Михайло Іванович Первак... спитати Леоніда Михайловича... Я тее... знаєте людина малописьменна... то тее... знаєте...

ЛЕОНІД (байдужо). Сюди потрапили... як раз в точку. Прошу сидіть, (посуває йому стільця. Леонід пробує чи замкнені двері, заглядає в сусідні кімнати, у вікна. Чучма здивовано, трохи підозріло дивиться на нього. Леонід сідає біля столу, дістає блок-нот й щось там мовчки зінкола поглядаючи на Чучму записує).

ЧУЧМА (неспокійно). Ми, знаєте, люди темні... прибиті до землі, то і тее... значиться... боязко... Думав-думав... Ну, а потім тее, значиться, як згадав, що професор Первак це отой самий, значиться, професор, що в Києві ми його од нашої губернії хлібороби б то, тее... знаєте, у кандидати до Центральної ради... Ну думаю... чоловік свій... треба піти... хоча, знаєте, тепер і на своїх тее...

ЛЕОНІД—Ага... виходить ви були у Києві на з'їзді? (записує). Чого ж мовчите... були? ще хто був?

ЧУЧМА (почав йорзати на стільці, про себе бурмоче). Кат його батька знає, тепер і прахфсора усі комуністи... може шпик... (сміливіше до Леоніда). А дозвоьте, тее значитьсь, спитати... де ж Михайло Іванович і те-тот Леонід?... Е-е...

ЛЕОНІД—Він де слід... йому бути... А от чому це ви не відповідаєте? Я вас питаю, хто ще був у Києві з вами?

ЧУЧМА (охолов). Попався... шпик... от де зловили... (підводиться, ухлєсливо кланяючись, посапуючи, посуваючись задки до дверей). Ну... знаєте... тее... випимши ми... ну й заліз у чужу кімнату... ху-у... я тее знаєте... трудящий чоловік... на біржі зараз приписаний... ну як випимши знаєте... будь ласка—ось і біржевий квиток... (шукає).

ЛЕОНІД (сміється). Григоріє Онухрієвичу. Ей, Григоріє Онухрієвичу! Невже ви не впізнаєте мене?

(Чучма підозріло зиркає).

ЧУЧМА—Товаришу... звинить... до побачення... я бачу, що тут тее... значитьсь помилка (тікає).

ЛЕОНІД (хапає його й садовить на стільці. Чучма підвівся знову). Григоріє Онуфрієвичу Чучмо. Що з нами зроблено... усе загарбано... ми жовасємося як миші, ті по норах, боячись признаватись...

ЧУЧМА (про себе). Ну-у й птиця, (сміливіше). Що це ви, товаришу, у контрреволюцію мене вовікаєте... ми усі трудящі за радянську владу і тее значитьсь... я у контрреволюцію не піду... випустить, а то гукну міліціонера з ДПУ... що це ви підбиваєте трудящого біржовика...

ЛЕОНІД (голосно розсміявся). Що ще розповім... про це знаєте лише ви та ваш син Сидір...

ЧУЧМА (грізно). Одпусти ради христа мою душу... не доводь до гріха...

ЛЕОНІД—19 років на кручі в Малинівці пам'ятаєте хатку комісарів Кравченків... пам'ятаєте як я віддячив старому Кравченкові... я син ваш... Сидір...

ЧУЧМА (тремтячи витирає піт, з острахом христиться). Чи з того світа, сатано, присланий на спокусу... Ху-у... що за примара... (рішуче по праві). А-а-а... тепер розумію... Ви вміймали мого сина, катували його допитувались... Сину мій Сидоре... закатували його... тепер мене катуєш... умреш сволоч (кидається на нього, починається боротьба).

ЛЕОНІД—Батьку!

(Чучма повалив його на канапу, придавив за горлянку. Леонід випручується, при чому в руках з Чучми лишаються Леонідові окуляри і перука.

Чучма розгублено дивиться на Леоніда).

ЧУЧМА—Свят... свят... свят... що за чортівня, прости господи.

ЛЕОНІД—Ну, тепереньки ви впізнаєте свого Сидора?

ЧУЧМА—Сидір... Сидоре... (тихо опасливо підходить до нього). Господи спаси й помилуй... він... Сидір... Сидоре...

ЛЕОНІД—Я прибув сюди з-за кордону... маю переводити всюди на Україні організацію українських промадських комітетів—УГК... Ви мені теж потрібні... роботи досить... Але не забувайте... тут зараз я—не син ваш... Щоб ніхто про це не знав... Чуєте.

ЧУЧМА (боязко оглядається). Чш-ш-ш... тихше... ради бога тихше, бо у нас і стіни чують... ДПУ—(крутить головою), ой-ой-ой-ой... (скрився).

ЛЕОНІД (сміючись). Заспокойтесь... професор наш... центр... розумієте... Натє вам грошеняток трохи... організаційних... Ходімо до моєї кімнати... Нєкому ні єдиного слова про те, що я ваш син... Про це ніхто щоб не знав... Чуєте...

(Пішли до сусідньої кімнати).

Я В А 12.

Хлор сіпонує двері, вони не відчиняються. Чучма й Леонід здригнулися і стали. Леонід швидко надів окуляри і капелюха, ніби збираючись вийти. Заціпка забряжчала по підлозі. Хлор прямує просто до виходу, надягаючи на ходу кашкета.

ЛЕОНІД—Пробачте... ми думали, що ви підете просто до двору... скінчили?

ХЛОР—Ні, це лише початок. (пішов, але відчинивши вже двері, звернувся до Чучми): Слухайте, дядьку, де я бачив вашу фізику... і цей огрядний тудуб... га? (вдивляється, пригадуючи).

ЧУЧМА—У можливості на біржі... я, тее знаєте, всьо більше на біржі чи там возлі біржі... визвали от сьогодні сюди... куда визовуть туди. тее значиться... нада на хліб тово...

ЛЕОНІД—Думаємо садочок свій упорядкувати... (до Чучми). Так ви кажете, що треба наново засіяти... а скільки ж треба насіння?.. я запишу—якого...

ЧУЧМА—Та тее... значиться з півпуда... коврику... Де я його бачив? Невже згадаю. Нюхом чую, що тут якесь кубло, (вийшов).

ХЛОР (пішов).

ЧУЧМА—Ху-у...

ЛЕОНІД—Що попарив... Ач його чортяка внесла через замкнені двері... Ну, це ж добре, що він сам. Так і Кравченко. На очі Кравченкові, батьку, не попадайтеся... (Чучма пішов).

(Дзвоник, Леонід одчиняє двері).

Я В А 13.

Катерина Івановна, Людмила і Клава з пакуночками...

ЛЕОНІД—Прощу, прощу...

КАТЕРИНА ІВАНОВНА—Ну, хлопчику, наконспірувалися?..

ЛЕОНІД—(цілує її руки) О да... (забирає у неї пакуночки).

КАТЕРИНА ІВАНОВНА—Швиденько, дівчатка, на стіл готуйте—обідати час... (Накривають стіл).

ЛЮДМИЛА—А ми зустріли того патлатого студента. Пішов, щось сам з собою говорячи... Якийсь психопат...

ЛЕОНІД—У-ух, обридлива фізіономія... так мені не подобається цей «хамик»... Більше його сюди не слід пускати... брр... от фізія... брр...

Я В А 14.

Професор і Василь.

ПРОФЕСОР—Отак то, добродію... Поезія мусить стати за виховательку вищих ідеалів: краси, добра і...

ЛЮДМИЛА—Ви, татку, замучили товариша Кравченка... Ви забуваєте одне, що він має виконувати насамперед «соціальне замовлення» (сміється). Підбігає до Кравченка). Ви і не думайте іти... пообідаєте у нас...

КЛАВА—А потім підемо разом до кіна. Сьогодні йде розкішний закордонний бойовик. От забула назву. Ну, тільки не ВУФКУ.

ВАСИЛЬ—Дуже вам вдячний, але я мушу іти (бере портфеля). Іншим разом я з великою охотою у вашому товаристві...

ЛЮДМИЛА—(зламує одну троянду, дає Кравченкові). Це вам просто, як цікавому чоловікові.

ВАСИЛЬ—Ви, як ця квітка...

ЛЮДМИЛА—...А я і не знала, що ви можете вимовити такі слова... Я гадала, що вам забороняється уставом... Не дарма моя Клавуся просто закохана в вас... тільки й чую Кравченко... у Кравченка... на Кравченкові...

КЛАВА—Ой, Людочко, щож вона говорить... і не сором... послушайте її... Леоніде... рятуйте свою сестру, бо потоне вона в блакитних очах тов. Кравченка (загальний сміх).

ЛЮДМИЛА—І нічого тут чудного немає. Я ж не винна, що тов. Кравченко мені так подобається.

КАТЕРИНА ІВАНОВНА—Прошу, прошу... до столу.

ВАСИЛЬ—До побачення. (тискає руки. Клава і Людмила проводять його).

ЛЮДМИЛА—Ви ж заходьте... так знаєте по-простому... буду дуже рада... звонить... телефон №—31-27... до побачення... (кокетує).

ВАСИЛЬ—(стиха біля дверей) Прийду... сьогодні ж увечері... ох, ваші очі... Ви обіцяєте співати?

ЛЮДМИЛА—Обіцяю.... (Василь вийшов).

ЛЕОНІД—Дозвольте, Михайле Івановичу, запросити до столу одного мого знайомого... син села... (іде до своєї кімнати. Усі сідають до столу обідати).

Я В А 15.

Леонід і Чучма.

ЛЕОНІД—Григорій Онухрієвич Чучма.

ПРОФЕСОР—Дуже радий... прошу... сідайте... (Чучма сідає. Леонід частує його вином). Таке знайоме мені ваше обличчя... десь я вас бачив...

ЧУЧМА—У Києві, вельмишановний пане професоре, у Києві, на з'їзді хліборобів.

ПРОФЕСОР—А-а-а... Ну як же, пам'ятаю... хіба можна коли забути ті незабутні часи, коли ми творили свою державу.

ЧУЧМА—Ех, Михайле Івановичу, чи вернуться коли оті наші часи... все позабيرانо... немає нічого... блукаю отак... а хтось то там на моїх землях порядкує... совхози... колхози.

ПРОФЕСОР—Надії ніколи не треба од себе одганяти... надія, любов—велика сила...

ЛЕОНІД—Вип'ємо ж за велику надію...

ПРОФЕСОР—Вип'ємо ж і за любов...

ЧУЧМА—(вигирає слюзину) Ех, Михайле Івановичу, вірите так чи жоло жити... немає ніде ходу... плянів, думок... проєктів усяких повна голова, а ходу ніде... ні щілинки... віру убито, надію відібрано, любов попорано... вірите таке розпушення серед молоді... (важко зітхає).

(Людмила пішла до піяніна й тихенько награв якоїсь сумної. Леонід стоїть біля неї, палить цигарку. Клава лягає на канапку, знервована, жовчазна, уткнулася в подушку).

ЧУЧМА—Чижолоая жисть настала...

(Якийсь час напружена тиша. Лише чути музику. Зненацька. Клава істерично оскаженіло зайшлася. Катерина Івановна, Леонід і Людмила кинулись до неї).

КЛАВА—Я... я... яб їх усіх перевішала... перестріляла... ненавижду... Яке вони мали право забирати наше власне... Ледарі... голодранці погані. О, дайте мені змогу винищити їх, хамів...

(Надія подає їй шклянку води. Клава трохи заспокоїлась. По невеликій павзі дзвонить. Леонід відчиняє двері).

Влітають два купчики Вареник і Бублик з пакуночками жвавi, рухливi, веселi, говорять заважаючи один одному.

ВАРЕНИК. Новина, добродiї, новина... Доброго здравлячка.

БУБЛИК. Надзвичайно цікавi вiдомостi... Доброго здоровлячка... чудовi ситуацiї.

(Обходять усiх, привiтаються. Жінкам цiлують руки).

ВАРЕНИК. (подаючи Людмилi коробку з печевом). Людмилi Михайловнi... найяснiший зiрцi... найсвiжiше печиво... власних виробiв..

БУБЛИК. (до Клави i Катерини Ивановни) Найсмачнiше печиво власних виробiв, фiрми Бублик i Вареник.

(Жінки їдять печиво).

ПРОФЕСОР. Познайомтесь... наш знайомий... син села... Григорiй Онухрiєвич Чучма

БУБЛИК. Григорiй Онухрiєвич Чучма?.. Е-е-е. Севастьяна Савастьяновичу, дозвольте виразитися... Ви знаєте хто оце сидить перед вами? Ви село Малинiвку пам'ятаєте, Савастьян Савастьяновичу?

ВАРЕНИК—А ви, Гервасiє Гервасiєвичу, в селi Малинiвцi пам'ятаєте, звиняйте на цьому словi, великi малинники Григорiя Онухрiєвича Чучми. звiдки малинка пливла до нашого кафе...

БУБЛИК i ВАРЕНИК (обидва). Григорiє Онухрiєвичу, ви живi?.. ура-а... (привiтаються).

ВАРЕНИК—А чи ж, Григорiє Онухрiєвичу жива ваша малинка?

БУБЛИК—Нам малинки, малинки багато треба, Григорiє Онухрiєвичу.

ЧУЧМА—Малинка то росте, та тiльки в совхозi...

ВАРЕНИК—А-а-а... А ви ж, звиняйте на цьому словi, безробітний. Гервасе Гервасiєвичу, без протестiв i без вираженiй, давай завдаточок Григорiєви Онухрiєвичу.

БУБЛИК—Дозвольте виразитися... Купуйте на селi всячину й до нас...

ВАРЕНИК—Зараз нам малини... малини... Ми мусимо iти вперед вiд усяких там, звиняйте на цьому словi, церобкопiвських паштетних... Швидкiсть, якiсть... чуєте... От i прекрасно. А ви ж, звиняйте на цьому словi, говорили менi, що Григорiя Онуфрiєвича i з сином, звиняйте на цьому словi, офiцером розстріляли.

БУБЛИК—Я протестую, Савастьяне Савастьяновичу, я протестую... дозвольте виразитися... Це ж ви менi, дозвольте так виразитися...

ЛЮДМИЛА—Годi вам уже виражатися... Ей, звиняйте на цьому словi Савастьяне Савастьяновичу... зараз же розповiдайте новини мiські... Що ж ви заінтригували та й замовкли...

БУБЛИК—Я протестую... чому це Савастьян Савастьянович буде розповiдати новину?

ВАРЕНИК—Гервасiє...

БУБЛИК—Я протестую... дозвольте виразитися...

ЛЮДМИЛА—(бере палку) Сюди... сюди обидва.. чуєте, звиняйте на цьому словi, сюди... Мiряйтесь... чия верхня, той починає розповiдати... Мiряйтесь зараз...

(Вареник i Бублик мiряються на палку).

ВАРЕНИК—Звиняйте на цьому словi, нижче... нижче...

БУБЛИК—Я протестую... не надавлюйте так, Савастьяне Савастьяновичу.

(Всi смiються. Припало говорити Варениковi)...

ВАРЕНИК—Моя зверху, звиняйте на цьому словi...

ЛЮДМИЛА—Говорiть...

БУБЛИК—Я протестую... дозв... я...

КЛАВА—Ша... нi слова бiльше, так i оддубасю оцiєю палкою.